

O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O`RTA MAXSUS TA`LIM VAZIRLIGI

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR NOMIDAGI
ANDIJON DAVLAT UNIVYERSITETI

Geografiya kafedrasи

Qo`lyozma huquqida

Mamajonova Vazira Ilhomjon qizi

YOZYOVON TUMANI TOPONIMLARI

5140600 geografiya (geografiya) ta`lim yo`nalishi bo`yicha
akademik darajasini olish uchun yozilgan

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

Ish rahbari: g.f.d., prof. Ahmadaliyev Yu.I

Andijon 2018 yil

MUNDARIJA

Kirish.....	3
I. Bob. Toponimlarning o'rganishni nazariy metodologik asoslari	5
I.1 Toponimlarning paydo bo'lishi va xususiyatiga ko'ra turlari.....	5
I.2 Toponimlarning tadqiq etish usullari	16
II.Bob. Yozyovon tumani toponimlarini kelib chiqish xususiyatlari.....	31
II.1 Yozyovon tumanining tabiiy geografik xususiyatlari.....	39
II.2 Yozyovon topominining tabiiy sharoiti bilan bog'liq jihatlari.....	
II.3 Tumandagi suv bilan bog'liq toponimlarni joylashishi.....	46
Xulosa.....	53
Foydalanalgan adabiyotlar ro`yxati.....	

KIRISH

BMI mavzusining dolzarbligi. O’zbekiston istiqlolga erishgach, ilm-fanning barcha sohalarida tub o’zgarishlar, yangilanish davri boshlandi. Bu jarayon toponimika sohasida ham faol kechmoqda. Chunki mustaqillik yillarida milliy tiklanishga, madaniy merosimizni o’rganishga jiddiy e’tibor qaratildi. Ushbu ezgu ishlarning sezilarli qismi tarixiy nomlarning qayta tiklanishi va ularning ilmiy jihatdan keng izohlanishi bilan bog’liq. Zero, birinchi prezidentimiz ta’kidlaganidek: “O’z ona tilisini bilmagan odam o’zining shajarasini, o’zining ildizini bilmaydigan, kelajagi yo’q odamdir”¹.

Respublikamizda milliy tarixiy an’analarni qayta tiklash va umrboqiy udumlarimizni ommalashtirishga qaratilgan keng sa'y-harakatlar boshlangan hozirgi davrda viloyatlarning barcha tumanlari toponimikasini o’rganish yanada muhimroq ahamiyat kasb etadi. O’zbekistonning boshqa hududlari bilan bog`liq joy nomlari bo'yicha yirik fundamyental tadqiqotlar olib borilgan, biroq Farg’ona viloyati Yozyovon tumani toponimlari hali yetarlicha o’rganilmagan. Shunday ekan, ularni hudud jihatdan tadqiq etish, nomlanish tamoyillarini ochib berish, geografiya fani oldida turgan eng muhim vazifalardan biridir. Yuqorida qayd etilgan fikr-mulohazalar BMI mavzusining dolzarbligini belgilaydi.

Muammoning o’rganilganlik darajasi. O’zbekiston geografiyasida toponimika masalasi H.Hasanov, S.Qorayev, Z.Do’simov, P.G’ulomov, Yu.Ahmadaliyev kabi olimlar tomonidan chuqur tadqiq qilingan. O’zbyekiston toponimlarini o’rganishda ularning xizmatlari katta. Farg’ona viloyati Yozyovon tumani toponimlari monografik tarzda maxsus tadqiq etilmagan. Binobarin, Yozyovon tumani aholi manzilgohlari va ular asosida hosil bo’lgan joy nomlarini aniqlash, tahlil etish masalasi o’z tadqiqini kutayotgan edi. Ushbu BMI mazkur mavzuda amalga oshirilgan dastlabki tadqiqotlardan biridir.

¹ Karimov I.A. O’zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. – Toshkent: O’zbekiston, 2011. – B. 69.

Tadqiqot maqsadi. Yozyovon tumani hududida hozirda rasmiy jihatdan mavjud bo'lgan toponimlarni to'plash, ularning nomlarini kelib chiqish sabablarini aniqlash.

Tadqiqot vazifalari. BMI ning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- o'r ganilayotgan hududda mavjud rasmiy toponimlarni aniqlash, kelib chiqish ildizlari hamda nomlanishiga oid kuzatishlar olib borish;
- etnos nomining joy nomiga o'tishidagi tarixiy, ijtimoiy sabablarini ochib byerish va unutib borilayotgan toponimlarni qayta tiklash;
- toponimlardagi umumiy xususiyatlarga alohida e'tibor qaratish;

BMI ning ob'yekti va pryedmyeti. Ishning tadqiqot ob'yektini Yozyovon tumani hududidagi toponimlar tashkil qiladi. Tadqiqot uchun material to'plash maqsadida Yozyovon tumani hududi bo'y lab bir necha bor sayohat uyushtirildi va toponimlar bilan bog'liq 100 dan ortiq materiallar to'plandi. Nomlar mahalliy xalq tilida uchragan yoki manbalarda qayd qilingan variantlarda yozib olindi. Material yig'ish jarayonida tarixiy asarlar, arxiv matyeriallari, geografik kartalar va boshqa manbalardan foydalanildi. To'plangan ma'lumotlar arxiv matyeriallari, aholi joylashgan hududlarni aks ettiruvchi bosh va maxsus kartalar bilan solishtirib chiqildi.

Tadqiqot metodlari. Mavzuni tadqiq etishda O'zbekiston Respublikasining «Davlat tili haqida»gi hamda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston Respublikasida ma'muriy-hududiy tuzilish, toponimik ob'yektlarga nom berish va ularning nomlarini o'zgartirish masalalarini hal etish tartibi to'g'risida»gi qonunlari, birinchi Prezidentimizning tarixiy shaharlar, manzillar bilan bog'liq nutqlari, milliy istiqlol g'oyasi, ma'naviyat haqidagi fikrlariga tayanildi.

Tadqiqotni amalga oshirishda turkologiya va o'zbek tilshunosligidagi toponimik, nomshunoslik masalalariga bag'ishlangan ilmiy kuzatishlarga va metodlarga tayanildi.

BMI ning ilmiy yangiligi. Yozyovon tumanining toponimlari birinchi marta geografik jihatdan o'rganildi. Tadqiqotda:

- toponimlarni tadqiq qilishda geografik nuqtai nazardan yondashildi
- bir xil etnik nom asososida tarqalgan nomlarni aniqlash

BMI ning tahlil usuli. yakuniy ilmiy-nazariy xulosalaridan geografiya, toponimika fanlari bo'yicha darslik, o'quv qo'llanmalar yaratishda, maxsus kurslarni o'qitishda foydalanish mumkin. Shuningdek, BMI da keltirilgan va tahlil qilingan materiallar asosida o'quvchilarga bilim berish , o'z tumanini joy nomlarini ma'nolarini bilish, “Yozyovon tumani toponimlari” bo'yicha uslubiy qo'llanmalar yozish maqsadga muvofiq.

Tadqiqot materiallari toponimik komissiyalarga aholi punktlari va boshqa toponimik ob'yektlarga nom byerish, joy nomlarini tiklash, yangilash, o'zgartirishda hamda foydalanish uchun yordam beradi.

I. Bob. Toponimlarning o’rganishni nazariy metodologik asoslari

I.1 Toponimlarning paydo bo’lishi va xususiyatiga ko’ra turlari.

Kishilik jamiyatining xududiy tashkil etshshshini tasvirlab beruvchi asosiy ko’rsatkichlardan biri muayyan o’rnashgan joyi (urni) bilan tavsiflanadigan, tabiiy yoki sun’iy kelib chiqishga ega bo’lgan geografik ob’yektlardir. Amaldagi “Geografik ob’yektlarning nomlari to’grisida”gi (2011) qonunga muvofiq ularga ma’muriy-xududiy birliklar (viloyatlar, tumanlar, shaxarlar, shaxarchalar, qishloqlar, ovullar); axoli punktlari va ularning tarkibiy qismlari (maxallalar, shoxko’chalar, ko’chalar, madonlar, bog’lar, xiyobonlar); transport va muxandislik-texnika infratuzilmasi ob’yektlari (temir yo’l stansiyalari, avtostansiyalar, metropoliten stansiyalari, vokzallar, aeroportlar, portlar, pristanlar, ko’priklar, raz’ezdlar, yo’llar, kanallar, suv omborlari, to’g’onlar, dambalar); tabiiy ob’yektlar (daryolar, ko’llar muzliklar, tekisliklar, toqlar, tog’ tizmalari. G’orlar, cho’llar, vodiylar, daralar, muxofaza etiladigan tabiiy xududlar, yonbag’irlar, foydali qazilmalar konlari) va bopshqa shu kabi ob’yektlar kiradi. Bu ob’yektlarning xar biri zamonaviy geografik fanlar tizimiga kiruvchi soxalarda (geomorfologiya, gidrologiya, iqlimshunoslik, landshaftshunoslik, kartografiya, iqtisodiy-ijtimoiy va axoli geografiyasi va b.) batafsil o’rganiladi. Mazkur geografik ob’yektlarning nomlari qadimdan toponim (yunon tilida topos - “joy” va onoma - “nom”) deb atalgan. Geografik ob’yektlarning nomlarini o’rganuvchi fan esa toponimika deb yuritiladi. Geografik ob’yektlarning nomlari atoqli otlar bo’lib, ma’lum bir mazmunga, o’ziga xos joylashuv xususiyatiga ega, aniq bir xalq tilidan olingan so’z bo’lib, muayyan tarixiy sharoit yoki vogelik munosabati bilan atalgan. Shuning uchun ham bu fan geografiya bilan bir qatorda tilshunoslik (onomastika), tarix fanlari bilan chambarchas aloqada rivojlanadi.

Yer sharidagi barcha geografik ob’yektlarning nomlari toponimikaning fan sifatida o’rganish ob’yekti xisoblanadi. Geografik nomlarning paydo bo’lishi yoki yaratilish konuniyatlarini, rivojlanipsh va qayta nomlanishini, etimologiyasi va

grammatik xususiyatlarini, tuzilishi, atalish sabablarini taxlil qilish topominika fanining predmetini tashkil qiladi.

Topominika fanining asosiy yo'nalishlarini belgilashda joy nomlarining qanday geografik ob'yektlarga berilganligi asos qilib olingan. Bu holat topominikaning geografiya fanlari tizimida mustaxkam, aloxida o'rinnegallashini ko'rsatadi. Biroq shu o'rinda aniqlik kiritish zarur bo'lган terminlar to'plamiga to'xtalib o'tmoqchimiz. Sababi, topominika fanini o'rganish ob'yekta sifatida faqatgina topominlar emas, geografik nomlar olinadi, bu tushuncha topominlarga nisbatan kengroq ekanligini asoslash uchun quyida geografik nomlarning bopqa turlariga izox berib o'tiladi,

Toponimikada o'rganiladigan geografik nomlarning eng katta tarmog'i ma'muriy-xududiy birliklar, aholi maskanlari nomlarini o'rganuvchi soxa - oykonimika (yunoncha, "oykos" - uy, turar joy, makon) deb ataladi. Oykonimlar tarkibiga shaxar, qishloq, shaxarcha, ovul, maxalla, guzar, ko'chalar kirib, joy nomlari orasida aloxida axamiyatga ega bo'lган guruxni tashkil etadi. Bu nomlar joyning tabiiy va iqtisodiy geografik sharoiti, foydali qazilmalari, aholisining milliy-etnik tarkibi, kasb-hunari, tarixda yuz bergen muhim voqe va xodisalar haqida batafsил ma'lumot beradi. Ushbu guruhga kiruvchi topominlar tarkibida kishilarning ism-familiyasi bilan bog'lik bo'lган oykonimlar ko'p uchraydi, ularni antropooykonimlar deb, urug', qabila, elat, xalq , millat kabi etnik birliklar nomi bilan atalgan oykonimlarni etnooykonimlar deb atash qabul qilingan.

Dunyodagi suvlik bilan bog'lik bo'lган geografik ob'yektlarning nomlari-gidronim (yunoncha, "gidro" - suv, namlik va "onim" - nom, ism) deb ataladi. Tabiiy holdagi va inson ko'li bilan yaratilgan xar qanday suv xavzalari, jumladan, okeanlar, dengizlar, quduqlar, bo'g'ozlar, daryolar, soydarlar, kanallar, ko'llar, suv omborlari, quduqlar, buloqlarga quyilgan atoqli otlar gidronimlardir. Gidronimlarning vujudga kelishi, qayta o'zgarishi va boshqa ob'yektlarga berilish qonuniyatlarini o'rganuvchi topominika fanining tarmogi gidronimika deb yuritiladi. Bu fanning oqar suv

ob'yeqtłari ya'ni daryo, soy, irmoq, jilga, ariq, kanal nomlarini o'rganuvchi tarmo'i-potamonim (yunoncha "potamas" -daryo), ko'l, suv ombor, xovuz va quduq kabi oqmas suv xavzalarini o'rganuvchi tarmog'i - limnopim (yunoncha, "limne" – ko'l), dengizlar, qo'lтиqlar, bo'g'ozlar bilan bog'liq nomlarni o'rganuvchi soxa esa pelagonim (yunoncha, "pelagos" - dengiz) deb nomlanadi.

Yer yuzasida relefga oid bo'lган geografik nomlar majmuasi oronim (yunoncha, "oros" - tog, "onima" - nom, ism) deb ataladi. Toponimikada oronimlarning paydo bulishi, rivojlanish qonuniyatlarini o'rganadigan kichik soxa oronimika deb yuritiladi. Bundan tashqari adir, jar, tepe, tog', tosh terminlari qatnashgan joy nomlari keng tarqalgan. Eng ko'p uchraydigan termin "tepa" birgina Farg'ona vodiysi toponimlari orasida o'ttiz martadan kup takrorlanadi. Jumladan, Aziztepa, Arabtepa, Arzishela, Ashsaltepa, Beshtepa, Bo'rtepa, Go'rtepa, Dardoqtepa, Zindontepa, Kamartepa, Kitkontepa, Mingtepa, Oqtepa, Simtepa, Sobirtepa, Sochtepa (Chochtepa), Tepalik, Tepatagi, Tepa Jaloyer, Tillotepa, Toshtepa, Toshloqtepa, To'qaytepa Ungartepa, Uchtepa, Shahartepa, Sho'rtepa, Qiziltepa, Soratepa, Qorovultepa Qumtepa, Qo'shtepa, Ko'rg'ontepa kabi,

Toponimlarning nisbatan katta bir guruxini o'simlik nomlari asosida yaratilgan terminlar tashkil etadi. O'simlik va daraxt nomlari bilan atalgan nomlar - fitonim (yunoncha "fitos"- o'simlik demakdir)) deb ataladi. Ular ma'lum xududda tarqalgan o'simliklar dunyosi xaqida batafsil ma'lumot beradi. Bu turdag'i joy nomlarining vujudga kelishida, nisbiy negativlik deb atalgan geografik qonuniyat asos bo'ladi. Bu qonuniyatga ko'ra, biror joyga nom berishda shu xudud uchun nisbatan kam bo'lган, xammaning diqqat e'tiborini tortadigan tabiiy va ijtimoiy ob'yeqtłar nomi tanlanadi. Masalan, bug'doy, paxta ko'p ekiladigan rayonlarda paxta kishilar e'tiborini u kadar kup tortmaydi, bu yerlarga ko'proq o'simliklarning nomi beriladi. Bundan tashkari, o'simliklar nomi kundalik xayotda o'ziga xos muljal (oriyentir) bo'lib ham xizmat kilgan.

Zoonimlar- hayvon nomlari bilan atalgan geografik ob'yeqtarning nomidir. S.Qorayevning yozishicha (2005) bundam geografik nomlar tarkibida ayg'ir, baliq, baxrin, bedana, biya, burgut, buyra, bo'ri, do'lta ("sirtlon"), ilon -jilon, karp, yaylak, malax (tojikcha), ot, tuya, chaga, chovli, shag'ol, echki, eshak, karsak, qarchig'ay. Qarg'a, kulon kabi so'zlar uchraydi.

Geografik nomlarning ma'lum geografik xududdagi yig'indisi toponimiya deyiladi. Bu xududlarda turli xil kattalikdagi geografik ob'yeqtar nomlari mujassamlashadi. Shu tamoyilga ko'ra ular makrotoponimlar ("makro" - katta) va mikrotoponimlarga ("mikro" - kichik) bo'linadi.

Toponimlarning geografiya uchun ahamiyati beqiyosdir. Geografik nomlar kartaning asosiy elementi bo'lib. Hududiy bog'liqligi, toponim adresni, manzilni ko'rsatib berishi bilan ajralib turadi. Geografik nomlar ma'lum xududning o'zlashtirilishi, xo'jalikda foydalanimishi, axolisining tarqalishi haqida hikoya qiladi. Toponimlarda ma'lum mintakaning tabiiy sharoiti va resurslari uz aksini topadi. qadimgi landshaftlarni tiklash imkoniyati yuzaga keladi. Geografik terminlarni bilish orqali toponimlarning ilmiy etimologiyasini olib berish mumkin bo'ladi.

Yuqoridagilardan ko'rinish turibdiki, toponimikada bir fanning ustunligini, asosiy ekanligini ta'kidlash noo'rin bo'lib, xar bir fanning toponimik funksiyasi borligini ta'kidlash to'g'ri bo'ladi. Toponimik tadqiqotlarda geografiya, tuproqshunoslik va tarix fanlarining yutuq va usullaridan samarali foydalangandagina yuqori natijalarga erishishi mumkin.

Ta'kidlash joizki, oxirgi yillarda ilmda toponimikaning uch yunalishi paydo buldi: geografik toponimika, tarixiy toponimika, umumiyl toponimika. Barcha yunalishlarning ob'yekta - ma'lum bir xudud yoki tildagi joy nomlari tizimi va majmui. Maksadi xam bitta-joy nomlarini tadkik kilish. Barcha yunalishlarga xos bir umumiyl xususiyat xam mavjud, uning xududiyligi va kanday geografik ob'yeqtning nomi ekanligi, ya'ni nomning pasporta.

Geografik nomlar va ularning inson hayotidagi o'rni yuqoridagilardan tashqari geologiya, biologiya, sotsiologiya, demografiya, iqtisodiyot kabi tabiiy-ijtimoiy fanlarda, pedagogika va ma'naviyat, milliy goya, xorijiy tallar, adabiyot va san'at kabi soxalarda xam o'rganilmoqda.

Geografik joy nomlari juda turli - tuman, ba'zi nomlar g'aroyib, g'alati. Ularning kelib chiqishi ham juda xilma - xil. Ularni turlarga ajratish ham juda murakkabdir. Ko'pincha til qoidalari nuqtai nazaridan turlarga ajratiladi. Yana shakllanish bosqichlariga, bunyodga kelishiga, nimalar bilan bog'langanligiga ko'ra ham turlarga ajratiladi.

Quyidagi turlarga ajratish joy nomlarining kelib chiqishi, qanday hodisa va voqealarga bog'langanligiga qarab amalga oshirilgan. Geograflar uchun shunday yo'l bilan turlarga ajratish ma'qulroq ko'rindi.

1. Joyning geografik o'rniga bog'liq holda paydo bo'lgan nomlar. Masalan: Nordkap (Shimoliy burun), Severnaya Zemlya (Shimoliy Yer), Xokkaydo (Shimoliy orol), Janubi - sharqiy burun, Shimoliy dengiz, Sharqiy Xitoy dengizi, Rio - Grande del - Norte (Shimoliy katta daryo), Orqa Oloy, G'arbiy Dvina va boshqalar.

2. Ayrim geografik nomlar o'sha joyning, geografik obyektning o'ziga xos xususiyatlaridan paydo bo'ladi. Bunday nomlar orasida relyef shakllariga bog'liq nomlar ancha ko'p uchraydi. Qirimdagi Ayiqtog', Turkiyadagi Tavr (grekcha buqa) tog'i, Shimoliy Muz okeanidagi Shpisbergen (Nayzatog'), Dunay vodiysidagi Temir darvoza (dara nomi) shular jumlasidandir. Bizning o'lkamiz - O'rta Osiyoda bunday nomlar ko'p: Qumtepa, Egartosh, Belisiniq tizmasi, Odamtosh, Supatog', Beshiktog', Yo'g'ontepa, O'radaryo, To'rg'ay supasimon o'lkasi, Chuqursoy, Qo'ytosh bularga misol bo'ladi.

Relyefdani boshqa xususiyatlarga ko'ra paydo bo'lgan nomlarga Qizil dengiz, Oq dengiz, O'lik dengiz, Sariq dengiz, Islandiya (Muz o'lkasi), Monblan (Oqtog'), Issiqko'l, Kungay Olatov, Terskay Olatov, Bog'ishamol, Qoraqum, Qoraqurum,

Shamolli orollar, Shamolsiz orollar, Polineziya, Mikroneziya, Melaneziyani misol qilib ko'rsatish mumkin.

3. Suv bilan bog'liq nomlar (gidronimlar). Okean, dengiz, daryo, ko'l, muzlik, buloqlar nomlari gidronimlar deyiladi. Gidronimlar ham suvning xususiyatlari ko'ra turlicha bo'ladi. Daryo, ko'l, buloq va quduqlar suvining rangi, sho'rligi, toza (tiniq)ligi, chuqurligi va boshqa xususiyatlari qarab har xil.

Yer osti suvlaridan, sizot suvlardan hosil bo'lgan daryolar Qorasuv, Qoradaryo deb, tog'lardagi qor va muzlardan suv oluvchi daryolar ko'pincha Oqdaryo deb, suvi tiniq, toza bo'lsa Ko'ksuv deb, loyqa suvli daryolar Sarisuv, Xuanxe (Sariq daryo) deb nom olgan. Tiniq va toza suvli ko'llar Oynako'l, Ko'kko'l, loyqa suvli bo'lsa Ayronko'l, sho'r bo'lsa Sho'rko'l, Achchiqko'l, Achchiko'l deb nomlanadi.

Farg'onadagi Tentaksoy, Surxondaryodagi Jinnidaryo bahorgi toshqin vaqtida jo'shqin bo'lib, o'zanini o'zgartirib, qирг'oqlarini buzib oqqanligi uchun shunday nom olgan. Buloq hamda quduqlar nomi ko'pincha suvning xususiyatlari - harorati, tozaligi, tarkibida qanday minerallar, tuzlar mavjudligiga qarab, yer ostidan qanday tarzda chiqishiga qarab qo'yiladi. Masalan: Sho'rbuloq, Qo'tirbuloq (suvi tarkibida oltingugurt mavjud), Obirahmat (shifobaxsh, suvi shirin buloq), Issiqsuv, Obigarm, Arashon, Qaynarbuloq, Jimbuloq. Quduqlar ham huddi shunday xususiyatiga qarab Shirinquduq, Sho'rquduq, Chuqurquduq kabi nomlarga ega. Yog'ingarchilik vaqtlarida suv oqib, ko'p vaqt qurib yotadigan kichik daryolar ko'pincha Quruqsoy deb ataladi.

4. O'simliklarga bog'liq nomlar (fitonimlar). O'simliklarga bog'liq holda paydo bo'lgan joy nomlari mamlakatimizda ham, boshqa mamlakatlarda ham ko'p uchraydi. O'simliklar bilan bog'liq nomlar ba'zan aniq miqdorini bildiradi. O'rikzor, Bodomzor, Chilonzor, Terakzor, Qatortol nomlari o'sha joylarda shu tur o'simliklarning ko'p tarqalganligini bildirsa, Yakkatut, Qo'shchinor, Qo'shtut kabi nomlar bu tur o'simliklar kamligini bildiradi. Yong'oq, Ko'kterak, Toldiqo'rg'on, Bukovina, Beryozovka, Archaqishloq kabi nomlarda noaniqlik bor. Shu joyda yong'oq bittami yoki ko'pmi, aniq emas. O'simliklar bilan bog'liq paydo bo'lgan nomlarga Yevropadagi

Shvarsvald (qora o'rmon), Afrikadagi Drakon tog'lari (drakon - daraxt nomi), Amerikadagi Florida (o'simlik, ko'klamzor), Osiyodagi Kokos orollari nomlarini misol qilib ko'rsatish mumkin. O'simliklar bilan bog'liq joy nomlari mikrotoponimlarda ayniqsa ko'p uchraydi. Toshkentdagি Olmazor, Sebzor, Qoraqamish, O'rikzor, Bodomzor, Olchazor, Olchali, Qoratol, Yettiterak, Bog'ko'cha, Chilonzor shular jumlasidandir.

5. Hayvonlarning nomi bilan bog'liq joy nomlari (zoonimlar). Dunyo xaritasida hayvonlarga bog'liq holda vujudga kelgan nomlar ko'p uchraydi. Hozirgi vaqtida mavjud bo'lgan bunday nomlarni tahlil qilish bilan qadimda ayrim hayvonlar tarqalgan joylarni ham aniqlash mumkin. Amudaryo bo'yida Termiz yaqinidagi Maymunto'qay, Toshkent viloyatidagi G'azalkent (g'izol - kiyik), Bog'iston (aslida bug'iston so'zidan), So'qoq (oq kiyik), Ilonlisoy, Kaptarxona, Kurkuldaq (qush), Toshkent shahridagi Bo'rijar, Qurbaqaobod va boshqalar mazkur joylarda qadimda shunday hayvonlar ko'p bo'lganidan dalolatdir.

Dunyoning boshqa joylarida ham bunday nomlar ko'p uchraydi. Masalan: Tinch okeandagi Galapagos orollari (galapago - toshbaqa), bu orollarda yirik toshbaqalar hozir ham mavjud. Barens dengizidagi Medvejiy oroli, Shimoliy Amerikadagi Katta Ayiq, Kichik Ayiq ko'llari, Baykal ko'lidagi Tushkani (mahalliy aholi tilida tushkan deb ataydi), O'rta Osiyodagi Qoplonqir, Qoplonsirt nomlari hayvonlar bilan bog'liq.

6. Foydali qazilmalarga bog'liq joy nomlari. Juda ko'p joy nomlari kon bilan bog'liq holda paydo bo'lgan. Qиргизистондаги Toshko'mir, Moylisuv shaharlari, O'zbekistondagi Kumushkon, Gazli, Tuzkon, Surmatosh, Turkmanistondagi Nebitdog', Gugurdog', Uraldagи Magnitnaya tog'i, Magnitogorsk, Solikamsk, Kola yarimorolidagi Apatit shahri nomi foydali qazilmalar bilan bog'langan. Janubiy Amerikadagi And tog'lari (mis tog'lari), Argentina (Argentus - kumush), Turkiyadagi Marmara dengizi nomi ham foydali qazilmalar bilan bog'langan.

7. Xalq, qabila, urug'lar nomlari bilan bog'liq toponimlar (etnonimlar). Odatda xalq, urug', qabila nomlari ilmiy tilda etnonim deyiladi. Juda ko'p joy nomlari

etnonimlar bilan bog'liq holda paydo bo'lgan. Etnonimlardan hosil bo'lgan joy nomlari **Toponimlarni** deyiladi. Toponimlarni o'rganib, tarixiy davrlarda qaysi xalqlar, urug'lar qayerlarda yashaganini, qayerlarga ko'chganligini aniqlash mumkin.

Dunyo xaritasida Toponimlarni juda ko'p. Ko'pchilik mamlakatlarning nomlari xalq nomidan olingan, xalq nomiga - iya, - iston qo'shimchalari qo'shib, mamlakat nomi hosil qilingan. Masalan, alban - Albaniya, portugal - Portugaliya, dan - Daniya, rumin - Ruminiya, bolgar - Bolgariya, turk - Trkiya, afg'on - Afg'oniston, qirg'iz - Qirg'iziston, tatar - Tatariston, tojik - Tojikiston va h.k.

Faqat davlatlar nomigina emas, balki etnonimlardan hosil bo'lgan boshqa geografik obyektlar nomlari ham ko'p uchraydi, Masalan, Malik cho'li (Malik urug'i nomidan), Baraba dashti (Baraba urug'i nomidan), shuningdek, Qizil shahri, Eri, Guron ko'llari, Karib dengizi, Appalachi tog'lari, Ayova, Delaver qabilalar nomidan olingan. H.H. Hasanov "Geografik nomlar siri" (1985) kitobida O'rta Osiyo toponimlari hosil qilgan urug'lardan 76 tasini misol qilib ko'rsatadi. Shulardan ayrimlarini keltiramiz; Adoq, Andi, Arlot, Arg'un, Asaka, Bag'ish, Beshkapa, Boyovut, Bayot, Do'rmon, Yorboshi, Kaltatoy, Malik , Ming, Mitan, Mo'g'ul, Nazarbek, Nayman, Nukus, Olot, Savay, Sayot, Saroy, Toyloq, Uzun, Chandir, Chimboy, Chig'ay, Chig'atoy, Yuz, Qalmoq, Qashqa, Qoraxitoy, Quti, Qo'ng'iroq.

Ba'zi xalqlar nomi aksincha mamlakat nomidan olingan. Bularga indoneziyaliklar, avstraliyaliklar, braziliyaliklar, kubaliklar, isroilliklar, falastinliklar, ekvadorliklar, amerikaliklarni misol qilib ko'rsatish mumkin.

8. Aholining kasb - hunaridan olingan nomlar. Kasb - hunar bilan bog'liq holda paydo bo'lgan geografik nomlar o'rta va ayniqsa kichik (mikro) toponimlar orasida ko'p uchraydi. Moskva yaqinidagi Ximki shaharchasi, Sirdaryo viloyatidagi Paxtakor tumani, Qashqadaryodagi Chiroqchi, Dehqonobod shaharlari, Buxoro viloyatidagi Qorovulbozor shahri shular jumlasidandir. Toshkentda Egarchi, O'qchi, Pichoqchilik, Zargarchilik, Choponbozor, Qalandarxona, Shifokorlar shaharchasi va

boshqalar bor. O'rda, Xonaqo, Mahkama, Qoziko'cha kabi toponimlar ma'muriyatga tegishli tashkilotlar nomidan paydo bo'lgan.

9. Shaxslarning ism - shariflari, tahalluslariga qo'yilgan geografik nomlar (antroponimlar). Dunyo xaritasida bunday nomlar tilga kirganda sayyoh va geograflar, yangi yer ochuvchi, noma'lum o'lkalarga borib, jonini garovga qo'ygan tadqiqotchi olimlar, ularning qilgan ishlari, yozilgan asarlari, qahramonliklari haqida ko'p bilib olardik. Afsuski, xaritalar gapirmaydi. Lekin bunday toponimlarda ana shunday kishilarning nomlari mangu saqlanadi. Ana shuning uchun ham joy nomlarini o'zgartirganda shu nomlar egalarining kimligini bilmasak, ko'p shoshmasligimiz zarur. Dunyo xaritasidagi Kuk, Bering, Magellan, Kolumb, Gudzon, Livingston, Mikluxo - Maklay, Barens, Laptevlar, Bass, Flinders, Shokolskiy nomlari ana shunday nomlardandir. Jahon fani, madaniyati, ma'naviyati taraqqiyotiga buyuk hissa qo'shgan allomalarining, vatan ozodligi, mustaqilligi uchun kurashgan, jonini fido qilgan vatanparvarlarning nomlari ham joy nomlarida mangu saqlanadi. Bunday nomlarga Beruniy, Navoiy, Ulug'bek, Al - Xorazmiy, Ibn Sino, Al - Farg'oniy, Forobiy, Pushkin, Vashington, Jaloliddin Manguberdi kabi nomlarni kiritish mumkin.

Ba'zan davlat boshliqlari, podshohlar, sayyoh va tadqiqotchilarining sevikli kishilar, hatto qaroqchilar nomlari ham xaritada abadiylashib qoladi. Masalan, Angliya qirolichasi Viktoriya, mashhur dengiz qaroqchisi Dreyk nomlari ham xaritada abadiylashib qolgan.

Kishilarning ism - sharifi, tahallusi bilan bog'liq nomlarni memorial va oddiyroq nomlarga ajratish mumkin. Memorial nomlarga haqiqatan haqiqiy buyuk kishilar, ya'ni zamon, jamiyat qanday bo'lishidan qat'iy nazar hurmat bilan tilga olinadigan, butun insoniyatga xizmat qilgan shaxslar nomlarini kiritish mumkin. Bunday nomlar har qanday jamiyatda saqlanib qoladi. Qanday nomlar memorial ekanligini vaqt belgilaydi. Mikrotoponimlar orasida shaxslarning ism - shariflari, tahalluslari bilan bog'liq nomlar juda ko'p. Lekin ularning ko'pchiligi zamon o'zgarishi bilan o'zgarib ketadi, yangi nomlar bilan almashinadi. Bunday nomlar memorial nomga

kiritilmaydi. General Chernyayev nomi bilan atalagan Chernyayevka, general Kaufman sharafiga qo'yilgan Kaufmanskaya stansiyasi, Skobelev, sho'ro qo'mondonlaridan Frunze, Kuybishev (shaharlari) nomlari shunday nomlar bo'lib, ular nomlari almashtirildi.

10. Afsonaviy va diniy nomlar. Geografik xaritalarda o'sha joyga hech qanday aloqasi bo'limgan nomlar ham uchraydi. Bunday nomlar kishilarning eshitgan ertak, hikoyalari, o'qigan kitoblari qahramonlari, afsonaviy mahluqlar nomlari bilan bog'liq holda vujudga keladi. Bunday nomlarga O'sh shahridagi Taxti Sulaymon, Toshkentdagi Kaykovus arig'i, Shri - Lankadagi Odamota tog'i, Uraldagi Shaytonmakon, Sirdaryodagi Farhod qoyasi, Xorazmdagi Duldulotlagan, Shohimardon, Ohangarondagi Ali qoyasi misol bo'ladi. Bunday nomlarni afsonaviy nomlar deyiladi. Aslida o'zi yo'q - ku nomi saqlanib qolgan joy nomlari ham afsonaviy nomlar hisoblanadi. Sannikov Yeri, Ko'hi Qof, Ya'juz - Ma'juz yeri ana shunday nomlardir.

Dinga va din namoyondalari nomlariga, diniy bayramlarga bog'liq toponimlar ham ko'p uchraydi. O'zbek tilidagi, umuman turkiy tillardagi dinga bog'liq nomlarga ko'pincha *ota*, *avliyo*, *bobo*, *islom*, *momo*, *nur*, *ziyo*, *shayx* kabi qo'shimchalar qo'shiladi va bunday nomlar aksariyat hollarda muayyan shaxslar nomlari bilan bog'langan bo'ladi: Avliyoota, Zangibuva (Zangiota), Cho'ponota, Nurota, Shavkatbobo, Oqsoqota, Norakota, Surenota, Yalong'ochbuva, Islomobod, Shayx Zayniddinbobo, Ho'jaalandorbuva, Bibi Mariyam va h.k.

G'arb mamlakatlarida diniy geografik nomlarga odatda *san*, *sankt*, *svyatoy* kabi so'zlar qo'shib yoziladi: San - Marino, San - Tome, San - Fransisko, San - Salvador, Santyago, Sankt - Peterburg, Svyatoy Lavrentiy, Svyatoy Nos va b.

11. G'aroyib nomlar. Ba'zi bir geografik nomlar g'alati ma'noli, kulgili, ayrimlari qo'rqinchli bo'ladi. Toshkent shahrida Xotinko'prik, Pushtihammom, Chuvalachi, Yalang'och, Qoryog'di, Padarkush, Injiqobod, Jinko'cha, Kallaxona, Kampirdevor, Qonqus, Moxovzor kabi g'aroyib nomli ko'cha, mahalla, mavzelar mavjud. Dunyo xaritasida ham g'aroyib nomlarni ko'p uchratamiz. G'alati nomlardan

Krivoy Rog (egri shoh), Kapri (echki) oroli, Kanar (it) orollari, Labbay tog'i, Cho'ntakqishloq, Zolotoy Rog (Oltin shoh), qo'rqinchli, vahimali nomlardan Dashti Lut (O'lim dashti), Ajal vodiysi, Dashti Margoh (O'lim dashti), Borsakelmas, O'lik dengiz, Jonchiqar kabi nomlarni misol qilib ko'rsatish mumkin. Angliyadagi ayrim joy nomlari o'zbek tiliga tarjima qilinsa, "Rahming kelsin", "So'qir kuyovlar", "Qurbaqalar", "Zo'r Muhabbat", "Kalamush qal'a", "Ko'rinmay qoldi" degan ma'nolarni beradi. Bunday nomlarni O'zbekistonda ham ko'plab uchratish mumkin: Ko'kdo'ppi (Farg'ona viloyatida), Og'zikeng, Jo'jao'g'ri, Kampirchiqdi, Qorko'mdi, G'alcha va boshqalar shular jumlasidandir. G'aroyib nomlar qayerda bo'lmasin o'z tarixiga va qandaydir o'ziga hos xususiyatiga ega bo'ladi.

12. Zamonaviy nomlar. Geografik nomlar boshqa hamma narsalar kabi vaqt o'tishi, siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy, tabiiy o'zgarishlar ro'y berishi bilan o'zgaradi, eski nomlar yangilanadi, zamonasiga munosib yangi nomlar paydo bo'ladi. Obruchovo, Gorchakovo Chernyayevka, Skobelev, Kaufman stansiyalari va boshqalar o'zgartirilganligini hamma biladi.

O'rta Osiyon Rossiya bosib olgandan keyin O'rta Osiyo xaritasida rus bosqinchi generallari nomlari, o'lka tabiat, tabiiy boyliklarini o'rgangan rus tadqiqotchilar nomlari bilan bog'liq geografik nomlar paydo bo'ldi. Fedchenko, Korjenevskiy muzliklari, Mushketov, Semenov, Ivanov muzliklari, Pyotr I tog' tizmasi kabi nomlar shular jumlasidandir.

Sobiq sovet tuzumi davrida kommunist dohiylar, sarkardalar, rahbarlar umuman sovetlar tuzumi vakillari nomlari juda ko'payib ketdi. Lenin, Stalin, Marks, Engels, Molotov, Voroshilov, Chapayev va h.k nomlari yuzlab joylarga qo'yildi. Bundan tashqari ismi -jismiga mos kelmaydigan kommunizm, sosializm, Yangihayot, Olg'a, Oktabr, Ilg'or, Qizil bayroq, Qizil qo'shin va h.k nomlar ham juda ko'paydi.

Shu bilan birga bu davrda xalqimizning jahon fani va adabiyotiga ulkan hissa qo'shgan namoyondalari Alisher Navoiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino kabi kishilarning nomlari abadiylashtirildi: Navoiy, Beruniy nomlari shaharlarga qo'yildi.

Lekin bular dengizdan tomchi edi. Mamlakatimiz O'zbekiston mustaqillikni qo'lga kiritgandan keyin zamon o'zgardi – istiqlol davri boshlandi. Zamonga xos yangi joy nomlari paydo bo'ldi, noo'rin o'zgartirilgan joy nomlari tiklandi va tiklanayapti. Mustaqillik maydoni, Amir Temur hiyoboni, Bobur bog'i, Alisher Navoiy saylgohi, Buyuk Ipak yo'li metro bekati va boshqalar shular jumlasidandir.

I.2 Toponimlarning tadqiq etish usullari

Fanda har qanday xodisa yoki ob'yekt turli usullar yordamida tadqiq etilgandagina ijobiy natijaga erishish, ular xaqida to'laqonli, xaqqoniy ma'lumotlar bazasini yaratish mumkin bo'ladi. Buning uchun turli xil taxliliy, majmuali usullarni qo'llash zarur. Geografik nomlar yeki mintaka toponimiyasini ilmiy jixatdan urganishga xam turli nuqtai nazardan yondashish talab qilinadi. Geografik nomlarni o'rghanish usullari xaqida E.M.Murzasv, YuL.Karpenko, V.A.Juchkevich, A.I.Popov, YE.M.Pospelov, uzbek olimlaridan XDasanov, S.Korayev, T.Nafasov, ZDusimov, T.Enazarov, K.Dakimov kabi olimlar tadqiqtolar olib borganlar. Ular geografik nomlarni quyidagi tamoyillar bo'yicha o'rghanishga e'tibor qaratganlar:

- qanday geografik ob'yektning nomi ekanligi: tog', daryo, shahar va b.;
- paydo bo'lish vaqt va shartlari bo'yicha;
- qaysi tilga mansubligiga qarab;
- etimologiyasi va mazmuniga qarab;
- nomning suz sifatida tilshunoslik va imlo qoidalariga mosligi;
- bir tildan boshka tilga utkazish, ona tilida yozish qoidalariga mosligi;
- xududiy tarqalishi va migratsiyasidagi xususiyatlari bo'yicha.

Geografik nomlarni o'rghanishdagi bunday keng, majmuali yondashuv turli fanlardan qo'llanadigan usullardan bir vaqtning o'zida foydalanish zaruratini keltirib chiqaradi. Bundan tashqari, geografik nomlar ma'lum mintaqaga, xududga bog'langan bulib, ularni aloxida zfganish emas, balki butun mintaka toponimiyasi bilan b irga o'rGANILGANDA, kutilgan ilmiy natijaga erishish mumkin bo'ladi. Yuqoridagi

qonuniyatlardan kelib chiqib, topoimik tadqiqot usullarini uchta fan doirisida umumlashtirib ko'rib chiqish maqsadga muvofiq (2-rasm). O'z navbatida har bir fan uchun xos bo'lgan maxsus usullar toponimik tadqiqotlar samaradorligini oshirishga yordam beradi.

Har qanday toponimik tadqiqotlar geografik usullardan foydalanish bilan boshlanishini yukoridagi tadqiqot tamoyillari talab etadi, chunki nomning joylashgan o'rmini, qanday geografik ob'yekt nomi ekanligini, tarkalshp umumiyyini bilmasdan turib geografik nom haqida fikr yuritish mumkin emas. Ushbu soxada o'tkaziladigan tadkikotlarda umumgeografik usullardan geografik terminlaridan foydalanish, kartografik va dala ekspeditsiyalaridan foydalanish mumkin.

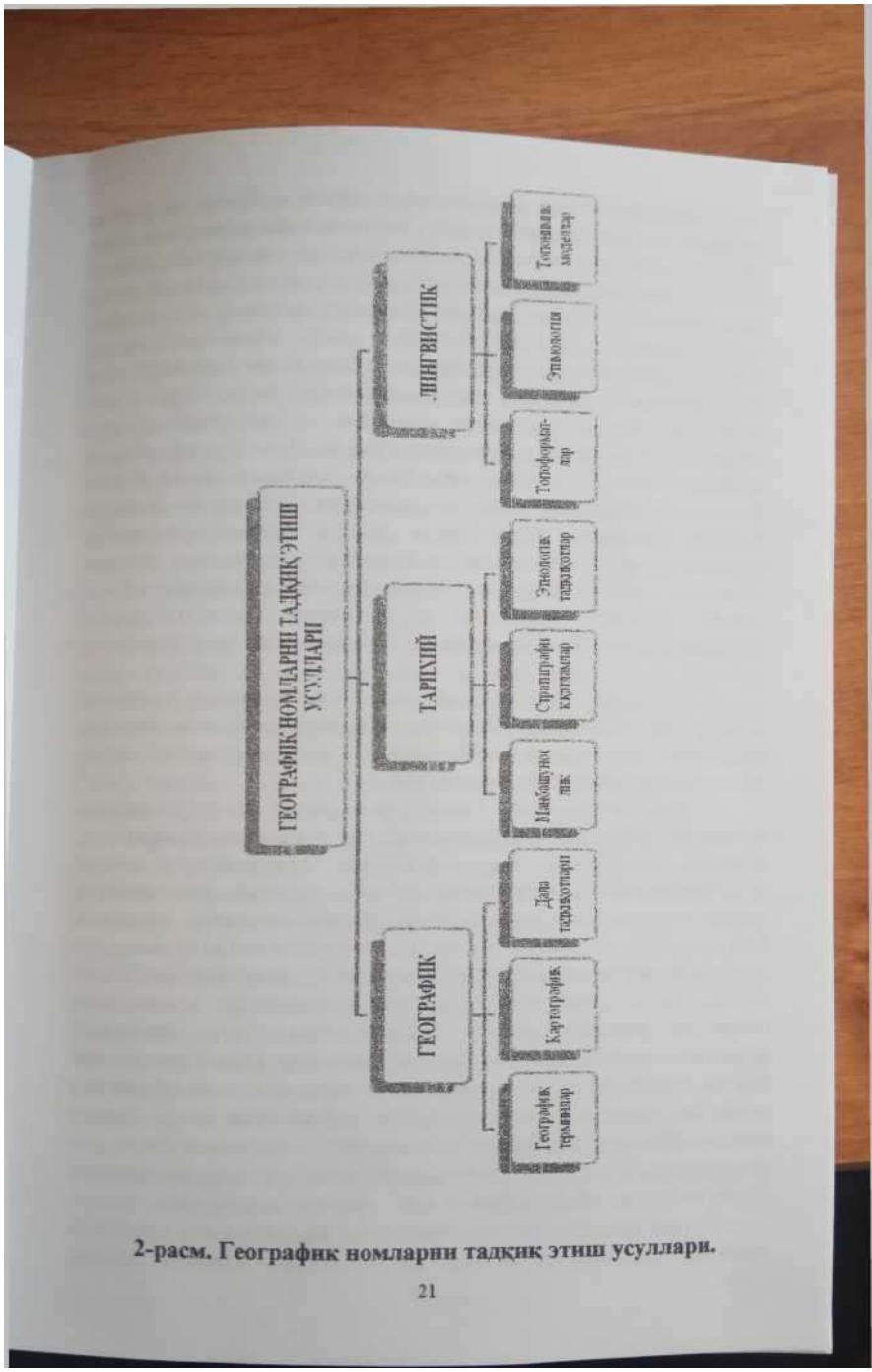
Geografik nomlar tarkibida uchraydigan geografik terminlar ifodalangan ob'yektni bildiruvchi so'zlar (turdosh otlar)dan tashkil toptan. Ularni ayrim ilmiy adabiyotlarda toponimik indikator deb xam atashadi. Ko'pincha, geografik terminlar (adir, buloq, daryo, jar. soy, tog', tosh, cho'l, quduq, qishloq, kent, obod va boshq.) joy nomlarining asosini tashkil etadi va geografik ob'yekt turini bildiradi. Xuddi shunday terminlar dunyoning barcha tillarida mavjud, masalan, dunyo kartasida tog'ni anglatuvchi rus tilida -“gora”, tojik tilida - “ko’x”, arab tilida “jabal”, xitoy tilida -“shan””, nemis tilida "berg, ispan tilida- “montana” kabi geografik terminlarni ko'p lab uchratish mumkin.

Mintaqa toponimiyasida uchraydigan geografik terminlarni tahlil etish nafaqat geografik nomning etimologiyasini to'g'ri onib beradi, balki o'tmish landshaftlarniig tabiiy komponentlari - relef shakli, suv, tuproq, o'simlik va hayvonot dunyosining tarqalish umumiyyini xamda jamiyatning rivojlanish bosqichlarini, shu xududqa yashagan axolining iqtisodiy-ijtimoiy ko'rsatkichlarini, kasb-korini, etnik tarkibini aniqlash va tahlil qilish imkoniyatlarni ham yaratadi.

Toponimik tadqiqotlarda keng qo'llaniladigan geografik usullardan yana biri kartografikusuldir. Bu usul geografik nomlarning urganilganlik darajasi tabiiy,

ijtimoiy, iqtisodiy xodisa va ob'yektlar bilan aloqadorligi, takroriyligi va zichligini maydon birligida aniq ko'rsatish imkonini beradi. Toponimik ma'lumotlarni aniqlash turli kartografik manbalardan foydalanishni talab qiladi. Turli davrdagi kartalar yordamida tabiiy xodisa va jarayonlarning rivojlanish bosqichlarini toponimiya ma'lumotlari asosida kuzatish va taxlil kilish mumkin. Toponimik kartalar tuzish, ulardan foydalanish, umumiylar kartografik usulning imkoniyatlarni rus olimi YE. M.Pospelov ilmiy jixtdan xar tomonlama urgangan. Bu usul tadqiqotchidan o'r ganilgan umumiylar materiallardan aniq yakuniy xulosa chiqarshini talab kiladi. Shu sababdan, kartadagi ma'lumotlar matnga nisbatan yakkol va aniq ko'zga tashlanadi xamda toponimik xodisa va konuniyatlarni tushunish imkoniyatini beradi. Toponimik ma'lumotlarni uzbekda jamlagan kartalarni tuzish va ulardan samarali foydalanish uchun geografik nomlarning elektron bazasini yaratish, zamonaviy axborot va G AT-texnologiyalarni ko'llash yaxshi natija beradi.

Geografik ob'yektlarni nomlanishiga asos bo'lgan geografik tarixiy va lisoniy sabablarni bevosita joyida aniqlash uchun ko'pincha dala ekspeditsiyalar tashkil etish zarurati yuzaga keladi. Bunday hollarda dala tadqiqotlari, toponimik ekspedidiyalar bevosita ob'yekt bilan joyida yaqindan tanishish, topomin va geografik terminlarning mox, iyalini belgilash hamda ayrim xulosalarni to'gri aniqlash imkonini beradi. Toponimik tadqiqotlar yordamida turli sabablar bilan yuk bo'lib ketayotgan, ammo muhim ilmiy ahamiyatga ega mikrotoponimlarni yig'ish uchun qulay imkoniyat paydo bo'ladi. Mazkur tadqiqotlarda kutilgan natijaga erishish uchun ba'zan nomlashga turki bo'lgan ijtimoiy-siyosiy, tarixiy va geografik asoslarni bevosita joyida aniklashga to'g'ri keladi. Bunday hollarda toponimik jepeditsiyalar geografik ob'yekt bilan bevosita joyida yaqindan tanishish, joy nomining mazmun-mox, iyatini anikdashda, muxdm ilmiy xulosalar chiqarishda yordam beradi. Dala toponimik tadkikotlarda kuyidagi manba va ma'lumotlardan foydalanish mumkin:

2-расм. Географик номларни тадқиқ этиш усуллари.

1.Maxalliy dala ma'lumotlari. Ular yordamida geografik nomlarning geografik ob'yeqtalar xususiyatlarita mos kelishi, ularning garnskripsiyasini, karta va ma'lumotnomalarda uchramaydigan nomlarni urganish mumkin.

2.Yozma ma'lumotlar. Bularga solnomalar, vaqf xujjatlari (yorliklar), turli yuridik xujjatlar, kartalar, arxiv xujjatlari, lug'atlar, ma'lumotnomalar va boshqalar kiradi. Ular yordamida topogashlarning yashovchanligi, axborot tashish, o'zgarishlarga duchor bo'lishi, nomlashda turtki bo'lgan ijtimoiy extiyojni belgilash kabi masalalarni aniqlash imkoniyati paydo buladi.

Tarixiy usullardan foydalanib, toponimning paydo bo'lgan davri, uning evolyutsiyasi va transformatsiyasi xamda yangi geografik nomning paydo bo'lishiga asos bo'lgan ijtimoiy muxitni aniqlash mumkin. Shu sababdan xar qanday toponimik fakti tadqiq va taxlil qilishda, aniq; tarixiy voqelikni xisobga olib ish ko'rish, ulardan samarali foydalanish yaxshi natija beradi Ko'pincha geografik nomlarning semantikasi o'ziga xos xususiyatlarga ega, ular uzoq tarixiy davr davomida shakllangan bo'lib, insonni tabiatga bo'lgan munosabatini ifoda etadi.

Geoqrafik nom doimo kishilik jamiyatining ijtimoiy extiyoji tufayli paydo bo'lganligi bois, xattoki, tabiiy geografik terminlar ham toponimiyyada geografik obyektning iqtisodiy- ijtimoiy ahamiyatini belgilaydi. Har bir geografik nom bu til orqali ifodalangan ixcham tarix, uning asosi muayyan tarixiy davrida yaratilgan.

Toponimik tadqiqotlarda tarixiy usulni qo'llash tarafdori bo'lgan A.I.POPOV o'ziningning tadqiqotlarida aniq tarixiy sharoit va tarixiy manbalardan xabardor bo'lmasdan turib geografik nomning kelib chiqish haqida fikr bildirishi mumkin. Toponimlar aniq bir tarixiy sharoitda paydo bo'lib, kelib chiqishi jamiyat hayoti, xududda yashayotgan yoki qachonlardir yashagan xalqlar tili bilan chambarchas bog'liq. Aniqroq aytganda, har bir tarixiy davr o'ziga xos xususiyatlarga ega ekanligini, uning geografik nomlarini o'ziga xos manba ekanligini etiborga olish zarur.

Geografik nomning asl manosini (etimologiyasini) ashnsshpdha uni tarixiy paydo bulgan davri bilan birga o'rganish makgalga muvofiqdir. Xar bir tarixiy davr **geografik nomlarning muayyan qatlami** (stratigrafik) ni xosil qilgan, aniqrog'i xar bir tarixiy qatlamning joy nomlarida o'ziga xos "tamg'asi" mavjud. Bu xaqida ikkinchi bobda batafsil to'xtab o'tiladi.

Tarixiy ma'lumotlar xar doim xam nomlashning tarixiy jarayonini kuzatish va tiklash imkonini bermaydi. Shu sababdan ko'pincha toponimik ma'lumotlarni tarixiy vokea-xodisalarni ashoslashda qo'shimcha manba sifatida foydalanish yaxshi natija beradi.

Geografik nomlar albatta biror xalq tilidan ko'yiladi, buning uchun xar bir geografik nomning etnologik asosi mavjud bo'ladi. Bu yerda geografik nom etnonim bo'lishi (xalq, urug', kabilia; shart emas. U tabiiy, iqtisodiy-geografik toponimlarda xam maglum xalq tilidan qo'yilgan bo'adi. Shuni xisobga olib xar qanday geografik nomning qaysi xalq tilidan qo'yilganligiga e'tibor qaratiladi. Bu jixatdan toponimlarni etnologik jixatdan tadqiq etishning axamiyati juda kattadir. Biroq bu usulni qo'llashda xam nixoyatda sinchikovlik talab etiladi. Sababn, etnooykonimlar (urut, qabila, millat, xalq nomlari bilan atalgan joy nomlari) har doim xam shu yerda yashagan xalqning (etnosni) nomini bildiravermaydi. Masalan, Ruminiya qachonlardir bu yerni bosib olgan rimliklar nomi bilan atalsa, Boburdan so'ng Farg'ona va Samarqandda qolgan turklar o'zlarini o'zbeklar deb, vatandoshimizni Xindistonda tuzgan davlati esa "Buyuk mo'g'illar imperiyasi" deb nomlanganligini keltirish kifoya.

Geografik nomlarning tadqiq etishda olimlar tomonidan umumiyl usullar (topoformantlar asosida, etimologik grammatic tuzilishi) keng qo'llaniladi. Nomlarning lisoniy tarkibi, so'z va qo'shimchalari, ularning ma'nolari va birikuvi. nomlanishga asos bo'lgan ijtimoiy-sisoniy omillar o'sha davr voqeligi bilan baholanishi, izohlanishi va tadqiq qilish lozim.

Tononimlarni izohlash uchun foydalaniladigan dastlabki usul topoformantlar usulidir. Formant (lotincha “formans” - xosil qiluvchi) deb, so’z yasaladigan, lekin mustaqil o’zi ishlatilmaydigan unsurlarga aytildi. Toponimlarni formantlarga qarab o’rganish soxasida keyingi o’n yilliklarda katta ishlar qilindi. Bu usulda nomlar tarkibida ko’plab takrorlanadigan elementlar bir xil ma’noni anglatshli e’tiborga olinadi. Masalan, topominikada –zor affiksi bilan ifodalangan nomlar ma’lum o’simlik turining bir xududga ko’p tarqalganini bildiradi. Jumladan, Anjirzor, Anorzor, Alchazor, Bodamzor, Gulzor, Do’lanazor, Qayrag’ochzor, Ko’kalamzor, Ko’chatzor, Limonzor, Lolazor, Mevazor, Nokzor, Olmalizor, Olmazor, Olchazor, Terakzor, Tokzor, Tolzor, Tutzor, Uzumzor, O’rikzor, Chamanzor, Chilonzor, Shaftolizor Shuvoqzor. Yong’oqzor, Yulg’unzor kabi qishloq va mahallalar nomi shu usulda yasalgan. Bu usul nafaqat geografik; nomlarni tadqiq etishda, balki ularni yaratilishida, nomlanishida ham keng qo’llanadi, bu xaqida quyida yana to’xtalib o’tamiz.

Geografik nomlarning asl ma’nosini va mazmunini aniqlashda eng qadimiylar xozirda ham toponimika fani uchun muhim ahamiyatga ega bo’lgan etimologik usulni qo’llash kutilgan natijani beradi. Ko’p yillar davomida etimologiya toponimikaning asosiy vazifasi sanalgan. Xozir ham u boshqa metodlar orasida muhimligi bilan ajralib turadi. A.I.Popovni ta’kidlashicha nomlarning etimologiyasini aniqlashda tarixiy asos va joyning geografik xususiyatlarini xisobga olishdan mahrum bo’lgan filologik taxlillarga tayanish har doim ham to’g’ri natijani bermaydi. Masalan, Rossiyadagi Sarskoye Selo xozirgi Pushkin shaxri nomini ko’pchilik rus tilidagi sar so’zidan olingan deb o’ylaydi va bu yerda Rus podsholarining yozgi qarorgohi bo’lganligini asos sifatida keltiradilar. Biroq bu so’z ruslarga qadar bu yerda yashagan estonlarni saari- orol so’zidan olinganligi ma’lum. Ayrim mutaxasislarning fikricha, xususan, substart toponimlarni o’rganishda etimodognik usulga tayanish ko’pincha chalkashliklarga olib keladi. Shu sababdan real hayotda nomning paydo bo’lishida turtki bo’lgan ijtimoiy-siyosiy,

madaniy - tarixiy va geografik asosini e'tiborga olgan xolda nomning etimologiyasini aniqlash maqsadga muvofiq xisoblanadi.

S.Qorayevning (2005) ta'kidlashicha. toponimlarni taxlil qilishda qo'llanadigan yana bir usul nom yasashda ishtirok etadigan so'zlarning ma'noviy jixatdan o'xshash ekanligida ham, grammatik jixatdan tuzilishida, yani ularning qaysi gap bo'laklari sifatida ishtirok etishida ham, nihoyat, toponimlarning tuzilishida geografik nomlarni xosil qilishda ko'proq ishtirok etadigan so'z bo'laklarining tarkibida ham ko'rindi. Bir so'zdan iborat toponimlar, odatda otlar va kamdan-kam xollardagina sifatlar shaklida bo'ladi. Shunday qilib, geografik nomlar muayyan qoliplar shaklida xosil buladi. Ana shunday qoliplar toponimik modellar deyiladi. Har bir til toponimlar hosil qilishda o'z xususiyatlari va toponimik modellarga ega. Masalan, o'zbek toponimlari ko'pincha birdan ortiq unsurlardan iborat bo'ladi, qo'shimchalar o'zakdan keyin keladi, sifat otdan oldin turadi. Biror bir joyning toponimlari ro'yhatida, ko'pgina geografik xaritalarda bu qonuniyat yaqqol ko'rindi. Demak, toponimik model toponimlarning tuzilishini bildiradi. Masalan, ot+ot: Arabtepa, Arabmozor, Toshquduq, Xo'jaariq, Xo'jaqishloq, Qipchoqariq, Qo'rg'ontep; sifat+ot: Oqtepa, Kattaqo'rg'on, Qoratepa, Qiziltepa, Qoraqum, Yangibozor; son+ot: Beshariq, Beshkapa, Oltiariq, Mingchinor, Yakkatut, Uchko'prik, Uchariq, Qo'shtegirmon, Qo'shtepa; ot+fe'l: Xo'jao'ldi, Soykeldi, Qumbosti va hokazo.

Toponimik tadqiqotlar natijasida qo'lga kiritilgan ma'lumotlarni qayta ishlashda statistik usul yaxshi samara beradi. Bu usul yordamida ma'lum xududdagi geografik nomlarning sonini aniqlash, boshqa shakldagi nomlar bilan taqqoslash, kelib chiqishi, qaysi tilga mansubligini foiz nisbatlarini o'rganish imkoniyati mavjud. Statistik ma'lumotlar tadqiqotchida mintaqqa toponimlari xaqidagi tasavvurini konkretlashtiradi va aniq xulosa chiqarishga ko'maklashadi. Toponimikada kartografik ma'lumotlarni taxlil etishda statistik usulni qo'llash maqsadga muvofiq;

Toponimianing fanlararo tasnididan kelib chiqib, u o'rganadigan ob'yeqtarning tadqiq etish ham 3 xil geografik tarixiy va umumiy usullarda olib boriladi. Bu usullarni o'rganilayotgan ob'yektning xususiyatadan kelib chiqib tugri tanlash muvaffaqiyat garovidir. Bir necha usulni qo'llab olingan ilmiy natija ob'yekt bo'yicha to'g'ri xulosa chikarishga zamin xozirlaydi.

Geografik nomlar geografiyaning asosiy tarkibiy qismi hisoblanadi. Ulardan geografiyada beriladigan ma'lumotlarni hududiy bog'lashda foydalaniladi. Geografiyada biror hodisa yoki voqeani tushuntirmoqchi bo'linsa, albatta joy nomi bilan bog'lanadi. Geografik qonuniyatlarni geografik obyekt nomisiz tushuntirib bo'lmaydi.

Umuman, geografiyada joy yoki geografik obyekt nomi bog'lanmasdan bilim berish mumkin emas. Ikki joy tabiatini qiyoslash uchun ham joylar nomini bilish kerak. Umuman o'quvchilarning xaritani bilishi, joy nomlarini qanchalik darajada bilishi bilan belgilanadi.

Biroq geografik nomlar, ayniqsa chet el geografik nomlari bolalarga tushunarsiz, ularni eslab qolish u yoqda tursin hatto talaffuz qilish ham juda qiyin. Bunday nomlarni o'quvchilar eslab qolishlari uchun ularning ma'nosini tushuntirib berish juda muhimdir. Chunki tushunarsiz so'zlarni eslab qolishdan ko'ra tushunarli so'zni, hatto so'z birikmasini eslab qolish osonroqdir.

Geografik nomlarni chuqr tushunishga mahalliy geografik terminlarni (atamalarni) o'rganish yordam beradi. Mahalliy geografik terminlarni tushunish o'quvchilarga atrof muhitni ongli bilib olishga yordam beradi. Bu esa o'z o'lkasiga, vatanga muhabbatni tarbiyalaydi.

Geografik nomlarni maktabda o'rganishda o'quvchilarning nomlarni to'g'ri yozishni va to'g'ri talaffuz qilishni bilib olishlariga erishish zarur. Bu talabning ahamiyati shundaki, geografik nomlarni to'g'ri yozish o'quvchilar savodxonligini muhim qismi hisoblanadi, nomlarni to'g'ri talaffuz qilish esa nutq madaniyatini o'stiradi.

Geografik nomlarning tarbiyaviy, ilmiy ahamiyati ham juda katta. Mamlakat siyosiy hayotida ro'y berayotgan o'zgarishlar uning xaritasida aks etib turadi. Mamlakatimiz O'zbekiston istiqlolga erishgandan keyin uning xaritasida ham o'zgarishlar bo'ldi. Mustamlakalik davrida o'sha vaqtning siyosatini ifodalovchi geografik nomlar o'zgardi. Istiqlolni, milliy qadriyatni ulug'lovchi geografik nomlar vujudga keldi. Mamlakatimiz tabiatni, xalqimiz kasb - hunari, milliy an'analar, qadriyatlarimiz bilan bog'liq nomlar tiklandi. Istiqlol, Mustaqillik maydoni, Amir Temur hiyoboni, Mirzo Ulug'bek tumani, Bobur bog'i, Alisher Navoiy bog'i, Mirobod, Muzrabot tumanlari shular jumlasidandir. Dunyoda ro'y beradigan siyosiy o'zgarishlar xaritada, binobarin, geografik nomlarda ham o'z aksini topadi.

Geografik nomlarda Yerni geografik o'rganish tarixi ham aks etadi. Yangi yerlarni ochgan, o'rgangan ko'pchilik sayyoohlar, dengizchilar, tadqiqotchilar nomlari geografik xaritalardan mustahkam o'rinni olgan.

Ko'pchilik geografik nomlar tabiiy sharoitni (yer yuzasi relyefini, o'simliklar va hayvonot dunyosini, tabiiy hodisa va voqealarni), aholining urf - odatlari, xo'jaligni aks ettiradi. Geografik nomlar asrlar davomida saqlanishini nazarda tutsak, ularni o'tgan zamon tabiatni, ro'y bergan hodisa, voqealar, kishilarning tarixiy kasb - korligi, urf - odatlari, aholining migratsiyasi haqida qimmatli ma'lumotlar olish mumkin.

Geografik nomlarni o'rganish, o'qitishda predmetlararo aloqalarda ham qo'l keladi. Geografiya o'qitishda ona tili, chet el toponimlarini o'rganishda chet tillari bilan bog'lanish yaxshi natija beradi. Ayrim geografik nomlarning joylashishi va ma'nosi tarixiy voqealar bilan bog'langan. Bu esa geografiyaning tarix fani bilan aloqasini mustahkamlashga imkon beradi. Geografik nomlarning ma'nosini yaxshi bilish chet tillarini o'rganishga ham yordam beradi.

Har bir joyning geografik nomlarini o'rganish ma'lumotlar to'plashdan boshlanadi. Geografik nomlar haqidagi ma'lumotlar bevosita joyda, o'rganilayotgan hududda yig'iladi.

Kerakli ma'lumotlarni yana xaritalardan, turli xil ma'lumotlardan, badiiy, tarixiy adabiyotlardan, shuningdek davlat arxivlaridan olinadi. Ilmiy sayohatlar vaqtida aholidan, xususan qariyalardan so'rab o'rganish ma'lumot to'plashda katta yordam beradi. Ma'lumotlar qanday manbalardan to'plangan bo'lishidan qat'iy nazar, to'g'ri bo'lishi kerak.

Joyda ma'lumot yig'ish vaqtida hamma nomlarni, shu jumladan juda kichik geografik obyektlar nomlarini ham yozib borish kerak. Geografik nomlar tushunarli bo'lsa ham, tushunarsiz bo'lsa ham, o'zbekcha bo'ladimi, boshqa tilda bo'ladimi baribir yozib olish zarur. Yozuv o'zbek tili qoidalariga mos bo'lsin.

Joy nomlarini o'rganishni har bir nom uchun kartoteka tuzishdan boshlash zarur. Har bir nomni o'rganganda va ma'lumot to'plaganda muayyan tartibdagi savollar tuzilishi va nomlarni dastlabki o'rganish ana shu savollarga javob tayyorlashdan iborat bo'lishi kerak.

Bu savollar quyidagilar:

1. Mazkur nom nimaning nomi: qishloqmi, shaharmi, tog'mi, daryomi, ko'lmi, ko'chami, ovulmi, mahallami, guzarmi, buloqmi, jarmi va h.k.
2. Bu obyektning boshqa nomi ham bormi, bo'lsa ilgarigi nomi qanday, qachon, nega o'zgartirilgan?
3. Bu nom qachondan beri mavjud?
4. Yaqin atrofda yana shu nomda boshqa obyektlar (daryo, ko'l, jar, qishloq va boshqalar) bormi?
5. Mahalliy aholi joy nomi ma'nosini qanday tushuntiradi?
6. Mahalliy aholining joy nomi haqidagi fikri siz yiqqan ma'lumotlarga to'g'ri keladimi?
7. Joy nomida mahalliy tabiiy xususiyatlar qanchalik aks etgan.

Har bir nom uchun tayyorlanadigan kartochka o'lchami 7,5 x 12,5 sm bo'lib, yupqa kardon qog'ozdan tayyorlansa yaxshi bo'ladi. Kartochkaning bir tomoniga eng yuqori qismiga yirikroq harflar bilan joy nomi yozib qo'yiladi. So'ngra bu nomning nimadan iboratligi, qayerda joylashganligi, boshqa nomlar bo'lsa, ular ham yoziladi. Kartochkaning orqasiga mazkur nomning etimologiyasi, hozirgi vaqtda qanday talaffuz qilinishi, to'g'ri yozilishi yozib qo'yiladi.

Arpapoya. Toshkentdagi ko'cha Ilgari mavze nomi bo'lgan Qadimgi Toshkentning janubiy qasmida joylashgan	"Arpapoya" aropa - xandaq va "poy" - oyoq, chekka so'zlardan hosil bo'lgan Qadimgi Toshkent atrofiga mudofaa handagi qazilgan bo'lgan. Bu xandaq chekkadagi, oyoqdagi xandaq bol'gan, nomi shundan kelib chiqqan.
---	---

Old tomoni

Orqa tomoni

Toponimik kartochka namunasi

Kartochkalar tayyor bo'lganidan keyin geografik nomlarni alifbo bo'yicha tartibga solib, lug'at tayyorlash mumkin. Yoki nomlarning turlariga qarab (oronim, gidronim, etnonim, diniy nomlar va h.k.), guruhlarga ajratish ham mumkin. Nomlarni hosil bo'lishiga qarab ham guruhlarga jamlasa bo'ladi. Agar toponimik ma'lumotlar yuqorida bayon etilgan talablar hisobga olinib, to'g'ri to'plangan bo'lsa katta ilmiy ahamiyat kasb etadi. Mahalliy geografik terminlar (atamalarni) o'rganishda ham har bir termin uchun kartochka to'ldirib borish juda yaxshi natija beradi. Har bir joy toponimiyasini (joy nomlarini) tadqiq qilishda mahalliy terminlar haqidagi ma'lumotlar juda zarur. Chunki ko'p joy nomlari asosini terminlar tashkil etadi.

Geografik nomlardan turli xil oddiy so'zlar - terminalar, turdosh otlar vujudga kelish hollari tez - tez uchrab turadi. Mamlaktlar, shaharlar, qishloqlar, tabiiy geografik obyektlar nomlaridan hosil bo'gan yangi so'zlar toponomlar deyiladi. Toponomlar barcha xalqlar tillarida ham uchraydi. Bir qancha tabiiy geografik terminlar geografik nomlardan olingan: *vulkon* O'rta dengizdag'i Vulkano oroli nomidan, *geyzer* Islandiyadagi Geyzer deb ataluvchi buloq nomidan, *karst* Bolqon yarimorolidagi Karst platosi nomidan, meandra Turkiyadagi Menderes daryosi nomidan, *delta* Nil daryosi quyiladigan Delta degan joy nomidan kelib chiqqan. Bu geografik nomlar geografik terminlarga aylangan. Ba'zan geografik nomlardan butunlay boshqa ma'nodagi so'zlar paydo bo'ladi.

Bolonya, jersi, boston, krepdeshin, paplin matolari nomlari joy nomlaridan iborat. Bolonya va Paplin Italiyadagi shaharlar, Jersi - Fransiya shimolidagi shahar, krepdeshin - Xitoy matosi (krep - mato, shin - Chin) va boshqalar. *Panama* (bosh kiyim) nomi Panama davlati nomidan, *olimpiada, olimpika* Gretsiyadagi Olimp tog'i nomidan olingan, g'arbiy Yevropadagi Alp tog'lari nomidan *alpinizm, alpinist, alp o'tloqlari, alp burmalanishi, alpid* kabi so'zlar olingan.

Ayrim geologik davrlar, burmalanishlar, tabiiy hodisalar nomlari ham joy nomlaridan olingan. Geologik davrlardan *kembriy* Angliyadagi Uels viloyatining qadimiy nomi, *ordovik* va *silur* Angliya janubida yashaydigan qabilalar nomi, *devon* Angliyadagi graflik, *perm* Uraldagi shahar nomi, *gersin* Markaziy Yevropadagi tog'lar nomi va h.k. *Gondvana* Hindistondagi *gond* qabilasi va *Vand* rayoni nomidan olingan. Lavrosiyo Kanadadagi Lavrentiya va Osiyo nomlaridan kelib chiqqan.

Bir qancha kimyoviy elementlar joy nomlari bilan ataladi: *fransiy, skandiy, germaniy, yevropiy, poloniy, kaliforniy*. Ko'pchilik minerallar topilgan joyi nomi bilan ataladi: *azorit, alebastr, amazonit, aragonit, birmiit, gavanit, labradorit, tanzanit* va boshqalar. Kichik sayyoralar - asteroidlar uchtasi *Ukraina, Volga, Sumianna* (Sumi shahri nomidan) deb ataladi.

Ko'pchilik ulug' shaxslarning ismi va taxalluslari ham ular tug'ilgan yoki yashagan joylar nomlaridan olingan: Muhammad al Xorazmiy, Ahmad al Farg'oniy, Abu Nasr Farobi, Ahmad Yassaviy, Dehlaviy, Jomiy, Sherazi, Ho'jandiy, Rumiy, Mahmud Torobi, Muhammad Narshaxiy, Rudakiy va boshqalar.

Juda ko'p kemalarga shahar, daryo va boshqa geografik obyektlar nomlari qo'yilgan: "Volga", "Vladivostok", "Toshkent", "Gruziya", "Neva" va boshqaar. Avtomobillar, sovuqxonalar, kir yuvish mashinalari, radiopriyomnik va boshqalarga ham joy nomlari qo'yilgan. Bulardan boshqa ham joy nomlari bilan ataladigan narsalar ko'p. O'zbek tilida joy nomlariga bog'liq ravishda vujudga kelgan so'zlar juda ko'p. Chunonchi, *makkajo'xori*, *qo'qon jo'xori*, *hisori qo'y*, *angori echki*, *qorako'l qo'y*, *shibirg'oni uzumi*, *qurama guruchi*, *shotut (shom tuti)*, *balx tut*, *jilon jiyda (Erondagi G'ilon shahri)*, *qirimiska uzum (qirmiz - "qizg'ish" so'zidan)*, *kishmish (Eronga qarashli Keshm oroli nomidan)*, *chust do'ppi*, *baronas*, *doka*, *tivist*, (*Tibet so'zidan*), *iroqi do'ppi*, *iroqi sovun (Iraq nomidan)* va h.k.

Mamlakatimizda mahalliy shevalarda joy nomlaridan hosil bo'gan juda ko'p so'zlar mavjud. Ularni o'rganish fan oldidagi muhim vazifalardan biridir.

Geografik nomlarning ma'nosi haqida

Geografik nomlarning juda ko'p ekanligi haqida yuqorida aytgan edik. Joy nomlari qancha bo'lsa, ularning kelib chiqishi tarixi, ma'nosi haqidagi taxminlar ham shuncha ko'p. Geografik nomlar qaysi xalq tilida bo'lmasin, ba'zi birlarining ma'nosini osongina tushunsa bo'ladi, ba'zi nomlar murakkab bo'lib, tushunish qiyin yoki butunlay tushunarsizdir. Ba'zi bir nomlar ma'nosi tushunarli bo'lib ko'rinsa ham, lekin ancha murakkab bo'ladi.

O'zbek tilidagi rang ko'rsatkichlar - *qora*, *oq*, *ko'k*, *sariq* so'zlari toponimlar tarkibida kamdan - kam hollarda shu rang ma'nosida qo'llaniladi. Masalan, *qora* so'zining *yomon yer*, *sharpa*, *past*, *shimol*, *qorsiz* ma'nolari mavjud. Joy nomi tarkibida kelganda ham u o'shanday ma'nolarda ishlatilishi mumkin. Masalan: Qora dengiz - *shimoldagi dengiz*, *Qoratog'* - *past tog'*, *Qorasuv* - *sizot suv*, *buloq suvi*

ma'nolarini anglatadi. Toponimlar tarkibidagi oq so'zi ham ojni anglatmaydi. Chunonchi Oqtog' - qorli *tog'*, *baland tog'*, *yuksak tog'*; Oqtepa - *boyonlar tepasi*, *oqsuyaklar tepasi*, *yorug' tepe* ma'nolarini, Oqqum - *o'simlik bilan mustahkamlanmagan ko'chma qumni* anglatadi.

Shunga o'xshash toponimlar tarkibida uchraydigan *taxta*, *xotin*, *oydin*, *ayron* kabi so'zlar ham boshqa ma'nolarda qo'llaniladi. Masalan; Taxtabozor - *tekis yerdagi bozor*, Xotinko'prik - *tosh ko'prik*, Oydinko'l - *toza suvli*, *ochiq ko'l*, Ayronko'l - *loyqa suvli ko'l* va boshqalar.

Toponimist olimlar joy nomlarini o'rganib, turli mamlakatlardagi ko'plab nomlarning paydo bo'lishi, ma'nosi, qanday o'zgarganligini aniqlab yozgan bo'lsalar ham hali kelib chiqishi, ma'nosi, hatto qaysi tilda ekanligi noma'lum bo'lgan geografik nomlar juda ko'p. Shularni hisobga olib, H.H.Hasanov (1985) geografik nomlarni ayon nomlar, ya'ni qaysi tildaligi, ma'nosi uchun shunday atalganligi o'zidan anglashib turadigan nomlarga va namoyon, ya'ni qaysi tildaligi, ma'nosi, nega shunday atalgani aniqlanmagan nomlarga ajratadi. Ayirtov, Bog'ishamol, Jarariq, Chuqursoy, Yakkasoroy, Amerika, Kolumbiya, Volgograd, Avstraliya, Kumushkon, Oltintopgan, Yangiobod, Tinch okean, Issiqliq o'zidan nomlarni ayon nomlardir. Ayrim joy nomlarining geografik o'rni, ayrim xususiyatlari nomning o'zidan anglashib turadi; Kavkazorti, Janubiy Olamushuk, O'rta Chirchiq, Rostov - Don, Janubiy Xitoy dengizi, Zadaryo, Unguzorti qirlari va boshqalar. Lekin Ladoga, Farg'ona, Romiton, G'ijduvon, Taymir, Kolima va boshqa nomlar ma'nosi uncha aniq emas.

Toponimlar orasida ba'zan Uchquduq, Beshqo'rg'on, Qo'shtut, Yettiterak kabi aniq, tushunarli bo'lib ko'rinsa ham, aslida boshqa ma'no anglatadigan nomlar ham bor, chunonchi Beshariq, Oltiariq aslida Peshariq, Ortariq so'zlaridan kelib chiqib, keyin o'zgargan. Yong'oq, Ko'kterak, Toshkent, Toldiqo'rg'on, Olmalik, Belgrad kabi toponimlarda ham noaniqlik mavjud.

II.Bob. Yozyovon tumani toponimlarini kelib chiqish xususiyatlari

II.1 Yozyovon tumanining tabiiy geografik xususiyatlari

Tabiiy geografik o‘rni. Yozyovon tumani Farg‘ona viloyatining shimoli-sharqiy qismida Farg‘ona vodiysining markazida joylashgan. Shimolda Namangan viloyatining Mingbuloq tumani; shimoli-sharq va sharq tomonda Andijon viloyatining Ulug‘nor, Bo‘z tumanlari; janub, janubi-g‘arb tomonda Farg‘ona viloyatining Toshloq, Oxunboboyev, Oltiariq, Buvayda tumanlari bilan chegaradosh.

Tabiat. Yozyovon tumani Farg‘ona vodiysining markazida, Yozyovon cho‘lida joylashgan. Tabiat o‘ziga xos. Uning tabiatini Andijon viloyatining Ulug‘nor, Bo‘z va Namangan viloyatining Mingbuloq tumanlariga o‘xshab ketadi.

Geologik tuzilishi. Tuman geologik tuzilishi jihatidan Paleozoy davri jinslaridan tarkib topgan. Markaziy Farg‘ona tarkibiga kiruvchi mazkur tuman yosh cho‘kinda tog‘ jinslaridan iborat bo‘lib, neogen davrining oxiri va quyi antropogen davrida Tetis dengizi chekinishidan quruqlikka aylangan. Shuning uchun yer yuzasi antropogen (to‘rtlamchi) davr allyuvial va prolyuvial yotqiziqlari bilan qoplangan. O‘z navbatida ko‘l-botqoqlik yotqiziqlari (qum, gil, qumoq, qum toshlar) ham uchrab turadi. Negaki, Tetis dengizi chekingandan keyin uning markaziy qismlarida bir necha sayoz ko‘llar va botqoqliklar saqlanib qolgan. So‘ngra ular zaminida oz miqdorda bo‘lsa-da, ko‘l va botqoq yotqiziqlari vujudga kelgan.

Ma’lumki, Yozyovon tumani Markaziy Farg‘onada joylashgan. Shuning uchun Farg‘ona vodiysining atrofini o‘rab turgan tog‘lardan to‘plangan yer osti suvlari rel’yefning nishab tomoniga, ya’ni vodiyning eng past qismida joylashgan Yozyovon cho‘llariga tomon to‘xtovsiz harakat qila boshlagan. Natijada Markaziy Farg‘onada to‘plangan yer osti suvlari sekin-asta yuzaga sizib chiqsa boshlagan va sho‘rxok, botqoq yerlarni hosil qilgan.

Quruq issiq iqlim sharoitida bug‘lanish ko‘p bo‘lib, suv tarkibidagi tuzlar cho‘kib qolgan va ayrim maydondagi yerlar sho‘rlangan.

Rel'yefi asosan tekislik bo‘lib, cho‘l landshafti hukmron. Tuman hududi janubdan shimolga, ya’ni Sirdaryoga qarab, va o‘z navbatida, sharqdan g‘arbgaga tomon pasayib boradi. Taxminan dengiz sathidan 300-450 m balandlikda joylashgan.

O‘simgiliklar bilan mustahkamlangan baland-past qum tepalari, ular orasida kichik ko‘llar, sho‘rxoklar va botqoqlashgan yerlar ko‘p uchraydi. Qum do‘ngliklarining nisbiy balandligi 5-8 m, ba’zan 15 m ga yetadi. Yer yuzasi gil, qumoq, qumloq va qumdan iborat. Shimoli-g‘arbiy qismida barxanlar (qum marzalari) shakllari uchraydi. Lekin ular juda kam saqlanib qolgan.

So‘nggi yillarda tuman hududi tezlik bilan o‘zlashtirilmoqda. Natijada qumli yerlar maydoni qisqarib bormoqda. Ko‘chma qumlar usti yulg‘un, cherkaz, saksavul o‘simgiliklari bilan mustahkamlangan.

Qumli cho‘lning bir qismini saqlab qolish maqsadida 1991 yilda Yozyovon cho‘li tabiat yodgorligi tashkil etilgan. Uning maydoni 1842 gettarga teng.

Yozyovon tumanining tabiiy landshafti odamlarning xo‘jalik faoliyati ta’sirida butunlay o‘zgartirilgan. Past-baland yerlar tekislandi, kanal va ariqlar qazilib, suv keltirildi. Bu esa antrpogen landshaft keng tarqalishiga sababchi bo‘ldi.

Iqlimi keskin kontenental, yozi issiq, quruq va davomli. Qishi qisqa va bir oz sovuq. Farg‘ona vodiysining atrofini o‘rab olgan tog‘lardan esadigan sovuq havo qishda Markaziy Farg‘onada, shu jumladan o‘rganilayotgan tuman hududida to‘planib qoladi. Natijada yanvar oyining izotermasi esa $-2,2^{\circ}-3^{\circ}$ S ga teng bo‘ladi. Ba’zan vodiyning g‘arbiy qismidan sovuq havo massalari kirib kelganda ular havo haroratini juda pasaytirib yuboradi. Ana shunday paytlarda eng past harorat $-30, -31^{\circ}$ S gacha tushib ketadi.

May oyining ikkinchi yarmidan boshlab havo isib ketadi, quruq yoz fasli boshlanadi. Tumanda iyul oyining o‘rtacha harorati $25 - 27^{\circ}$ S ga teng. Havo harorati ba’zida $40-44^{\circ}$ S gacha ko‘tarilib ketadi. Bunday vaqtarda qumning yuza qismida harorat $70-80^{\circ}$ gacha yetadi.

Vegetatsiya davri 220 – 240 kunga teng. O‘simliklarning vegetatsiya davri uchun kerak bo‘ladigan ijobiy haroratlar yig‘indisi $4000-4800^{\circ}$ ni tashkil etadi. Shuning uchun tumanda paxta, anor, anjir, xurmo kabi subtropikka xos bo‘lgan issiqsevar ekinlar ekiladi.

Yiliga o‘rtacha $120 - 220$ mm yog‘in tushadi. Yog‘inning ko‘p qismi bahor va qish oylarida yog‘adi.

“Xo‘jand darvozasi” orqali vodiyning g‘arbiy qismidan sharqiy qismiga esadigan Qo‘qon shamoli qishloq xo‘jaligi ekinlari va yovvoyi o‘simliklarga katta zarar keltiradi. Bu shamol bahor va kuz oylarida tez-tez esib turadi. Qishda tez-tez tuman tushadi.

Ichki suvlari. Yozyovon tumani shimolidan O‘rta Osiyoning eng uzun daryosi Sirdaryo ilon izi shaklida oqib o‘tadi.

Yozyovon tumani hududidan Katta Andijon kanali va Yozyovon soyi oqib o‘tadi. Suv inshootlari artezian va drenaj quduqlari yordamida yer osti suvlaridan foydalilanildi.

Yozyovon cho‘lini o‘zlashtirish maqsadida bir necha kanal qazilgan. Ulardan eng yiriklari – Usmon Yusupov nomidagi Katta Farg‘ona kanali, Oxunboboyev nomidagi kanal va boshqalar. Yer osti suvi $0,5-1,2$ m chuqurlikda joylashgan. Sizot suvlari yer betiga yaqin joylashgan. Bundan tashqari Yozyovon, Sarijo‘ga, Sariqsuv, Qiziltepa, Farbiy va Yozyovon kollektorlari ham qazilgan.

Tuproqlari asosan sug‘oriladigan o‘tloq, qisman qumli va qumli-o‘tloq tuproqlardan tashkil topgan. Shuningdek sho‘rxoklar ham uchrab turadi.

O’simliklari. Tuman o’simlik qoplami antropogen omil ta’sirida tabiiy holatini o’zgartirib yuborgan. Sug‘orilib dehqonchilik qilinadigan juda katta hududlarda tabiiy o’simliklar juda kam saqlanib qolgan.

Vohalarda madaniy ekinlar, mevali va manzarali daraxtlar, butalar keng tarqalgan. Yovvoyi, ya’ni begona o’tlardan qumlarda saksovul saqlanib qolgan. Uning oq va qora saksavul turlari ajratiladi. Shuningdek, qandim, cherkez, yulg‘un kabi o’simliklar keng tarqalgan.

Cho‘l va Sirdaryo to‘qaylarida yantoq, qamish, sho‘ra, shuvoq, yulg‘un o‘sadi. Kanal va ariq bo‘ylarida ixota maqsadida terak, tol, qayrag‘och, tut, jiyda, chinor, akatsiya va boshqa daraxtlar ekilgan.

Yozyovon cho‘li deyarli o‘zlashtirilib bo‘lingan va madaniy landshaftga aylantirilgan.

Hayvonot dunyosi. Tumanda eng ko‘p uchraydigan hayvon turlaridan kalamush, qo‘shoyoq, ko‘rsichqon, dala sichqoni, ilonlarning bir necha turlari, kaltakesaklar tulki, bo‘ri, chiyabo‘ri yashaydi. Qushlardan esa chumchuq, so‘fito‘rg‘ay, to‘qay hayvonlaridan g‘oz, loyxo‘rak, o‘rdak, qirg‘ovullar tarqalgan. “Qizil kitob” ga kiritilgan astragal, Farg‘ona chipor kaltakesagi, shtraux qurbaqaboshi uchraydi.

Alisher Navoiyning “**Lison uttayr**” dostonida: “*Bazmi gar shaqr o’lsa gar yoziyobon*”, misralarining kelishini hozirgi “Yozyovon” atamasiga aloqasi yo‘q, binobarin gap manzilgoh haqida borgan emas, deb kelinardi. Keyingi tadqiqotlarimiz bu tasavvurga bir oz oydinlik kiritadi, deb o‘ylaymiz.

Navoiy o‘zining “**Majolisunnafons**” (Nafis majlislar) asarida o‘z zamondoshi bo‘lgan Yaqiniy haqida muxtasar ma’lumot beradi. Yaqiniy XV asrning iste’dodli ijodkorlaridan biri bo‘lib, muroza ra... jayriga asos solganlardan. Bizgacha uning nasrda yozilgan “O‘q, **va** yoy” munozarasi yetib kelgan. Bu asarning yagona

qo‘lyozmasi Britaniya muzeyida saqlanadi. Shu asarda: “*Ey, xokiyi xoksor, nega o‘zingni ranj tutarsen, ey g‘ayratsiz, bir boshqoq uchun har butaning tubinda o‘scha chinlardek tufroqqa botib, xirmoningni yelga berursen. Base, pahlavonlar qoshida mening evimdin qochib, yoziyobonda boshingga tufroq sovurur sen...*” kabi misralarni o‘qib, ochig‘i o‘ylanib qoldik. Nahotki bir zamonda yashagan ikki ijodkor baravariga shu so‘zni ishlatishi tasodifiy bo‘lsa? Bundan tashqari adabiyotshunos olim A.Hayitmetovning “Matnshunoslik muammolari” (“Sharq yulduzi” jurnali, 1982 yil, 3son) maqolasida “Lison ut-tayr”dagi “yoziyabon” so‘zi asl nusxada “yoziyabon” shaklida bo‘lib, keyinchalik uni kirill yozuviga olishda o‘zgarganligini isbotlab berib, bu so‘zni hozirgi “Yozyovon” atamasiga yanada yaqinlashtirib qo‘ydi. Lekin XV asrga oid yozma yodgorliklar, tarixiy manbalardagi manzilgohlar o‘rganilgan ilmiy ishlar bilan bog‘liq barcha izlanishlarimiz natijasiz tugadi. Shunga qaramay yuqoridagi har ikkala manba “Yozyovon” so‘zining kelib chiqishini aniqlashimizda katta yordam berdi, albatta. O‘zbekiston FA 1953 Yilda nashr etgan “O‘zbek klassik adabiyoti asarlari uchun qisqacha lug‘at”da keltirilishicha, “Yozyovon yozi, yobon, Ya’NI, yozi - dasht, cho‘l; yobon - yovon, ya’ni cho‘l, dala, dasht” ma’nolarni beradi. **Bnrinchi O‘zbek Ensiklopediyasnda** (Toshkent. 1973 YIL 4-JILD. 228 bet) ham yovoncho‘l, dasht, tekislik ma’nosida ekanligi aytilgan. Nosirjon Oxunovning “Toponimlar va ularnnng nomlanishi xususiyatlari” risolasida Yozyovon cho‘li, biyobon, tekis cho‘l ma’nosida berilgan. Suyun Qorayevning “Geografik nomlar ma’nosini bilasizmi?” ilmiy toponomik lug‘atida (47bet): “*Yozyovon* — Markaziy Farg‘onadagi cho‘l. Bu nomni xalq etimologiyasi shunday izohlaydi: ilgarilari Isfay ramsoydan kelgan suv yetishmay xalq quduqlardan suv ichar, marg‘ilonliklar Yozyovonda lalmiga qovun-tarvuz ekib, kapa tikib, ko‘chib chiqishar ekan. Yozyovon, ya’ni “yoziyavon”ana shundan qolgan. Yozyovon “yozi yomon”, “issiq” degan rivoyat ham bor. Aslida esa bu toponim tarkibidagi har ikkala so‘z — yoz (yozi) ham yovon ham “cho‘l, dala, tekislik” demakdir. Ozarbayjon geografi R.Yuzbdshed ham yoz va yovon so‘zlarini

shu ma'noda izohlagan”, deyiladi. “**O'zbek tilining izohli lug‘ati**” da yobon-yovon fors-tojikcha so‘z bo‘lib, dala, dasht, shahardan tashqari yer sifatida izohlanadi. Mana shu mavzuda yurtdoshimiz, falsafa fanlari nomzodi Sotvoldixon Valiyev bilan suhbatlashganimizda, quyidagi voqeani so‘zlab ber dilar: “1968 yili Astraxan universiteti falsafa kafedrasining mudiri, professor Petrash bilan viloyat o‘lkashunoslik muzeyida tadqiqot olib borayotgan edilar.“Yozyovon” eski fors tilida “oraliqdagi tekislik” ma’nosini beradi”, deyilgan. Haqiqatan ham Yozyovon shaharchasi joylashgan joy yaqin o‘tmishda ham ikki tomoni baland qum barxanlardan iborat bo‘lgan kaftdek tekkis joy edi”.“Yozi” so‘zining ma’nosi yanada tushunarli bo‘lishi uchun Zahiriddin Muhammad Boburdan quyidagi baytni keltiramiz: ‘Yoz bo‘ldiyu bo‘ldi yana jannat kabi yozi, xush ul kishikim aysh ila o‘tgay qishu yozi’.Bobur yoz fasli bo‘lishi bilan “yozi” — dasht, cho‘llar ham jannatga aylanib kegadi, demoqda.Shu o‘rinda, ba’zan “Yozyovon” so‘zining “Jaziravon” so‘zidan kelib chiqqan, deyiladigan tushunchalarga ham munosabat bildirsak. **“O'zbek tilinnng izohli lug‘ati”da** (1jild 270bet) “*Jazirama*” so‘zi “..... *Juda issiq, oftob kuydiradigan joy*”, deb izoh beriladi. “Jazira” arab tilida “orol” ma’nosini beradi.Lekin Mahmud Koshg‘ariyning **“Devonul lug‘atit turk”** (1jild, 119, 418betlar); (**3JILD** 31bet); V.Radlov **“Opmt slovarya tyurkskix narechiy”** (1jild, 226, 229, 261, 275stunlar), L.Budagov **“Sravnitelnmy slovar tureskotatarskix narechny”** (**2JILD**, 327bet), A.Borovkov **“Leksika sredneaznatskogo tefsira”**. XNXSh vv. (130, 134betlar); F.Abdullayev **“Uzbek shevalarn leksikasi”** (88bet), E.Fozilov **“Staro uzbekskiy yazik”** (461 betlarda ham mana shu ikki qo‘shma so‘zga — “yozi, yozi, yovan, yobon”)larning biri yoki har ikkalasi haqida tegishli izohlar berilib, ular qadimiy turkiy so‘z ekanligi va bu so‘zlarning ma’nosi — cho‘l, dasht, dala, tekislik ekanligi haqida atroflicha tushunchalar berilgan.“Yozyovon” so‘zining kelib chiqishi haqida yurtdoshlarimiz orasida boshqa taxminlar ham bor, albatta. Jumladan, taniqli jurnalist Abdurahim Madrahimov: “Bu yerdarda islomdan ilgari Yazid ismli lashkarboshi yoki yazidlar deb nomlangan toifa bo‘lib, shu

joylarda asirlikka olinishgan. Shundan “Yazidband” keyinchalik o‘zgarib ketgan bo‘lishi mumkin”, degan mulohazani bildirdi. Biz o‘rgangan tarixiy manbalarda Quyi Nisa (Janubiy Farg‘ona) hududida Yazid ismli lashkarboshi faoliyat ko‘rsatganligi haqida ma’lumotlar uchratmadik. Lekin “Yazidlar” — zardushtiylikka yaqin diniy oqim bo‘lganligi ma’lum. Yana bir rivoyatda aytilishicha, Qo‘qon xoni o‘z mulozimlari bilan poytaxtdan Poytuqqa borishda cho‘lda adashib qoladilar. Hozirgi Yozyovon shaharchasi o‘rnida kapa tikib, poliz qo‘riqlayotgan bir musofirga duch kelishadi. Xonning hamrohlari undan bu yer qanday atalishi, Poytug‘ yoki Andijonga qanday borish mumkinligini so‘rashganda, cholning javobini tushunishmaydi. Shunda oralarida bir tojik mulozim bo‘lib, “Oqsoqol bilan gaplashib ko‘rchi, sening millatingdanmikin”, deb maslahat solishadi. Lekin u ham qariyaning hech bir so‘ziga tushunmaydida, nima deganini so‘rashganida, “yakzabon guft, nafah midam” — bir nima dedi, tushunmadim, deydi. Shu-shu bu yerlar nomi “Yakzabon” bo‘lib, keyinchalik Yozyovon bo‘lgan ekan. Navbatdagi rivoyat bo‘yicha, emishki, Qo‘qon xonining Yozivabonu ismli go‘zal kenja zavjasib bo‘lib, xonning Xonoboddagi bog‘iga kelishganda kanizaklar bilan ov qilishib, hozirgi Yozyovon o‘rniga kelib qolishadi. Malikaga bu yerningtabiat yoqib, xonga: “Ulug‘ sohibqiron Amir Temur o‘z malikasi sharafiga “Bibixonim”ni qurdirgan. Siz ham shu yerda mening nomimga shahar bunyod eting”, degan ekan. Demak, keyincha lik “Yozivabonu” “Yozyovon”ga aylangan. Avvalo, Oltin Beshikxonidan tortib Shohruhbiygacha, undan keyin Xudoyorxongacha birortasining Yozivabonu ismli xotini bo‘lganligini uchratmadik. Buning uchun Mirzaolim Mushrif, Mulla Niyoziy Muham mad Xo‘qandiy, Mahmud Hakim Yayfoniyo‘qandiy, Mulla Olim Max dumlardan tortib Nalivkin, Mamedova, Beysimbiyev, Troitskaya...lar ning Qo‘qon xonlari avlodlariga bog‘liq asarlari bilan tanishib chiq qanimizda ham, jumladan viloyat o‘lkashunoslik muzeyi ilmiy xodim lari Nodirbek Abdulahadov va Bahodirjon Hoshimovlar ham bunday malikani uchratishganini (manbalarda, albatta) eslasha olishmadi. Keyingi ikkita talqin bir oz erish tuyulsada, el og‘zida

yurgani uchun ularni ham keltirishni lozim topdik(3yelinskiy (bosh loyihacha) arig‘i qazilganda, rus mutaxassislari niveler bilan yer satxini o‘lchab, dafgarlariga qayd etishar ekan. Odamlar, o‘sha paytdagi sodsalikdan, hech narsaga tushunmay, “yoz Ivan” deyishgan. Keyinchalik “Yozyovon” bo‘lib ketgan, deb ham yurishadi. Ikkinchi talqin g‘irt tuhmat bo‘lsada, ayrimlar, ayniqsa yozyovon lik bo‘lmaganlar tegishib aytib yurishgani uchun buni ham keltiryap miz. Go‘yoki Yozyovonda yomon (kuchli, o‘tkir) yozadiganlar, ya’ni qo‘shtirnoq ichidagi yozuvchilar ko‘p emish. Bunday ig‘vogarlar o‘z so‘zlarini isbot lash uchun Yozyovon tumaniga kiraverishdagi g‘ishtdan qurilgan timsol ning ruchkaga o‘xshashini aytardilar. Xayriyatki, 1999 yili bu timsol almashtirildi. Yana bir so‘nggi talqin bilan bog‘liq voqealarga keyingi boblari mizda batafsил to‘xtalamiz. Faqat eslatib o‘tishimiz joizki, hazrat Hidoyatulloxon to‘ra (Ofoq Xojam) o‘zjilovdorlari Navro‘z Oxund bi lan haj safariga ketishda kech kirib, hozirgi Yozyovon shaharchasi teg rasi bo‘lgan joyda o‘tov tikishibdi. On hazrat botayotgan kunningoyilib oqayotgan soy suvida jilolanishiga termulgancha: “Bu yerlarning yozi xo‘b ravon ekan. Insyuolloh, bo‘lg‘usinda shahri azim bo‘lg‘ay. Olloh inoyati ila bu qo‘rg‘onni sening avlodlaring tuzgaylar”, deb bashorat qilgan emishlar. Haqiqatan ham Navro‘z Oxundning avlodlaridan Ali Oxund shu yerlarga kelib, manzilgoh barpo etadilar. Ularning tasarrufla rida Ofoq Xojam hazratlari tuhfa etishgan tabarruk yaktak hozir ham meros sifatida saqlanayotgan bo‘lib, tabarruk kiyimga Qur’oni Karimdan “Fatx” surasi bitilgan. Unga 300 yildan oshdi (Ofoq Xo jam 1694 yilda vafot etishgan) va hali ham o‘zining muborak xosiyatlari bilan yurtdoshlarimizga qutbaraka in’om etmoqda. Ehtimol Yozyovon so‘zi ulug‘ hazratning “Yozi ravon” ekan, degan so‘zlaridan kelib chiqqandir. Qaysi bir talqin (yoki taxmin) to‘g‘ri ekanligi yagona yaratgan Egam ning o‘zigagina ayon. Qanday bo‘lganda ham Yozyovon so‘zi hali o‘zi bunyod bo‘lmasidek ilgari buyuk allomalar lafzida bo‘lgan. Shuninguchun uning nomini sobiq sho‘rolar davrida qattiq tazyiqlar ostida ham o‘zgarti ra olmadilar.

II.2 Yozyovon topominining tabiiy sharoiti bilan bog’liq jihatlari

Yozyovon -Farg‘ona viloyatidagi tuman va tuman markazi xamda Markaziy Farg‘onadagi cho‘l nomi. Bu nom xalk etimologiyasida «yozi yomon, issik» deb izoxdanadi. Aslida esa bu toponim tarkibidagi xar ikkala so‘z «yozi» xam «yozyovon» xam «cho‘l, dala, tekislik» demakdir. Toponimning xalq orasidagi izoxlari joyning tashqi ko‘rinishi asosida vujudga kelgan. Bu nomning yoz (fasli) so‘zi bilan aloqasi yo‘q. Yoz yoki yozi M.Qoshg‘ariyning yozishicha, «bo‘sqliq, ochiqlik, cho‘l, yozyovon «dasht, tekislik» degan ma’noni bildiradi. Xorazm shevalarida «yozyovon»xozir xam «qishloq, shaxardan uzoq joy» ma’nosida qo’llaniladi. Shunday qilib, qishloq nomi cho‘l nomi asosida, vujudga kelgan. (Do’simov., 1977; Korayev., 1970 ; Oxunov., 1989).

Yordon- Farg‘ona tumanidagi qishloq nomi. Yor so‘zi “jar” ma’nosini viloyatining O‘zbekistan tumanidagi *Otsyozi*, *Sariyozi* nomli oykonimlarini misol qilish mumkin. Okyozi-ok cho‘l, ok dasht saryozi -sarik dasht, sarik cho‘l ma’nosini bildiradi. Markaziy Farg‘onada joylashgan Yozyovon tumanining nomi yozi va yobon so‘zlaridan tuzilgan. Bundagi yobon so‘zi xam cho‘l degan ma’noni beradi. Kelib chiqishiga ko‘ra, Yoziyovon tarzida shakllangan bu nomda vaqt o‘tish bilan turli fonetik o‘zgarishlar bo‘lgan, dastlab i tovushi tushib qolgan so‘ng b tovushi v tovushi bilan almashib Yozyovon shaklini olgan. Yozyovon aynan cho‘l, cho‘libiyobon, tekis cho‘l demakdir.

Yob (yop), yap - Xorazmda o‘rta va kichik kanallar, ba’zan ariqlar yop deyiladi; V.V. Radlov yop so‘ziga «qazilgan ariq» deb izoh bergen. V.V. Bartold bu atamani xivaliklar va turkmanlardan boshqalar bilmasalar kerak deb taxmin qilgan. Lekin bu so‘z boshqa yerdarda ham uchraydi. Masalan, g‘arbiy Qozog‘istonda, Qoraqalpog‘istonda jab, jap deyishadi. Toponimist E.M. Murzayev ma'lumotlariga ko‘ra Tojikistonda ba’zan daryo yob deb ataladi. Yob (yop) elementidan tuzilgan toponimlar O‘zbekistonda ko‘p:

Bo‘zyob, Kaltaminoryob, Oltiyob, Otayob, Polvonyob, Sakkizyob, Saribiyyob, Xonyob, Yangi-yob va b.; Turkmanistonda: Oqyop, Qorayop, Qodiryop, Ajiyop, Amudaryo deltasidagi kanallar - Qorayob, Permetyob, Chermenyob va b. E.M.Murzayev yob atamasini ob so‘zidan kelib chiqqan deydi. Yobon, yovon - dasht, dala, sayxonlik. Yoboni «sahroyi», «dala-chi», «yovvoyi» degani. Ko‘proq yovon shaklida toponimlar hosil qilgan: Yezyovon (O‘zbekiston), Yovon, Yovonsuv, Yovonuru, Yovon-dashti (Tojikiston). Zarafshon daryosi vodiysiда (Samarqand viloyati) dashtda bunyod bo‘lgan qishloq yovon deyilgan.

Yozyovon - bu atamaning har ikki elementi, ya'ni *yoz* ham, *yovon* ham «cho'l», «dala», «tekislik» degan ma'noni bildiradi. Mazkur atama yaxlit holda Markaziy Farg‘onadagi *Yozyovon* toponimini hosil qilgan. Bu nomning kelib chiqishi haqida ilgarilari bu yerga Isfayram-soydan kelgan suv yetishmas ekan, xalq quduqlardan suv ichgan yoki Marg‘ilonliklar Yozyovonga qovun-tarvuzlar ekib, kapa tikib dalaga ko‘chib chiqishar ekan, degan turli izohlar bor. Yozyovon, ya'ni «Yozlik ayvon» ana shundan qolgan deyishadi. Yozyovon — «Yozi yomon (ya'ni issiq) degan izoh to‘g‘ri emas; q. *Yobon* va *Yozi*.

Yozi - dasht, tekislik, dala; qadimgi turkiy tilda ham shu ma'noni anglatadi. Oltoy tilida *azi*, xakas tilida *chazi* shaklida talaffuz qilinadi. «Yoyilmoq», «yastanib yotmoq», «cho‘zilib yotmoq ma'nosidagi yoz (yoy) fe'lidan kelib chiqqan bo‘lishi kerak. O‘zbekistonda **Yoz-yovon**, Ozarbayjonda **Qorayoz** tekisligi, **Agujayozi**, **Gilyozi**, Oltoyda Sur-yazi toponimlari shu so‘zdan yasalgan. *Yozi* shakli ham bor (bir ma'nosи «yaylov).

Bu so‘zning *jaziq*, ya'ni «yoyiq», «yastangan», «keng yoyilgan* shakli qayd qilingan. Qozog‘istonda *Oqjaziq* «Oq sayxonlik* degan toponim bor. Rossiya hududidagi Ural daryosining turkiy nomi — Yoyiq «keng yoyilib oqadigan (daryo)» demakdir. Qadimgi yunon geograflari asarlarida uchraydigan

Daiks (Yoyiq) daryosi nomini akademik V.V. Bartold «yozma yodgorliklarda qayd qilingan birinchi turkiy so'z» degan edi. «Taypoq», «chuqur emas» ma'nosidagi *yassi* sifati ham O'sha *yozi* so'zidan kelib chiqqan degan fikr bor.

Yoyilma — daryo-soylar, sel soylari tog‘-adirlardan tekislikka oqib chiqqan joylarda oqiziq jinslar cho‘kib hosil bo‘lgan qabariq qiya tekislik, oqar suvlar yoyilib oqadigan yer. Uchko‘prik, Rishton, Farg‘ona, Bekobod, Parkent, Jizzax tumanlarida **Yoyilma** qishloqlari bor. Yana q. *Jayilma*.

Yom - bekat, pochta stansiyasi. Klassik mo‘g‘ul yozma tilida, shuningdek, hozirgi mog‘ul tili shevalarida *yom* so‘zi *jam*, *zam*, *yam* shakllarida uchraydi va «yo'l*» degan ma'noni anglatadi. Mo‘g‘ullar imperiyasi davrida esa «pochta stansiyasi», «bekat» degan ma'noni bildirgan. *Yom* so‘zi

yoqt, rus, turk, mo‘g‘ul, xitoy, anamit, tibet kabi ko‘plab xalqlarning tillarida turli fonetik shakllarda uchraydi > hamma xalqlarda deyarli bir ma'noda keladi. *Yom* so‘zi mo‘g‘ullarda XIII asrga kelib paydo bo‘lgan va turkiy tillarga o‘tib, mo‘g‘ullar hukmronligi davrida O‘rta Osiyoda keng tarqalgan va Usmoniy turklarga yetib borgan. L.Z. Budagovning «Turkcha tatarcha shevalarning qiyosiy lug‘ati»da shunday izohlanadi: «Yom chopar minadigan ot», yomchi - chopar (ruschasi *yamshik* sovi shundan kelib chiqqan). V.V. Radlov «Turkiy shevalar lug‘ati tajrimasi»: «Yom: 1) (uyg‘urcha, pochta stansiyasi; 2) (usmoniy turkcha. chig‘atoycha) «pochta otlari». Elchi va choparning bir bekatdan ikkinchi bekatga almashtirib, minib ketadigan otlari saqlanadigan joy *yemxona* deyilgan. Ruslarga *yam* atamasi turkiy tillardan Oltin o‘rda orqali o‘tgan». Yomlar chingiziyalar davrida qurila boshlagan. Yom qurishga Chingizxonning kichik o‘g‘li Ugedey ayniqsa katta ahamiyat bergen. Masalan, Qoraqrum shahridan Xitoyga boradigan yo‘lda har 5 farsangda (taxminan 30 chaqirimda) bittadan hammasi bo‘lib 37 yom qurilgan, har bekatda

100 kishi xizmat qilgan. Har kuni shu yo‘ldan 500 arava oziq-ovqat keltirilib omborlarga to‘kilar edi.

QORATEPA Bu qishloqning tarixini ikki qismga bo‘lib o‘rganish maqsadga muvofiq bo‘ladi: 1. Qoratepa manzilgohida yashagan qadimgi o‘troq aholi; 2. Hozirgi qoratepaliklarning ajdodlari. ’

Birinchi qism — Qoratepa qishlog‘i hammomi va 6”Bahor” bolalar bog‘chasing o‘rni va atrofida mavjud bo‘lgan hamda bugungi kunda bu tunlay tekislab yuborilgan tepe o‘z qa’rida asrlar mobaynida yashi rib yotgan sirni oshkor qilish qadimshunos olimlar oldida turgan va zifa (biz bu haqda risolamizning oldingi boblaridan dastlabki ma’lumotaarni berib o‘tdik).

Ikkinchi qism haqida esa turlicha taxminlar mavjud bo‘lib, biz ular orasidan eng ko‘p uchraydigan, birmuncha asoslangan va ma’lum shajara orqali qisman dalillanishi mumkin bo‘lgan Abdullo Tohirovning shohidliklarini asos qilib oldik. Ayni paytda boshqa mulohazalar ni ham keltirib o‘tishni lozim topdik.

Takalik” nomini kelib chiqishi Markaziy Farg‘ona hududida “Takalik” nomi bilan bog‘liq 4 ta man zil bor. Shulardan 3 tasi Yozyovon, 1 tasi Ulug‘nor tumanida bo‘lib, ularning hammasini kelib chiqishi 2Takalik — qadimiy nomi Ovul bo‘lgan qoraqalpoq qishlog‘i bilan bog‘liq. Takalik qishlog‘ining nomlanishi, ayrim kishilar rivoyat qilishayotganidek, qishloq o‘rnida ilgari yovvoyi takalar bo‘lganligi, ularni ovlab kelgan mehmonlarga ziyofat berish bilan bog‘liq emas. Avvalo yovvoyi echki arxarlar cho‘lda emas, tog‘larda bo‘lishadi. Turkiy xalqlarnipg aksariyatida, jumladan qirg‘izlar, turkmanlar va qoraqalpoqlarda Taka urug‘i bor. Qishloq nomi ana shu urug‘ nomi bilan bog‘liq bo‘lishi kerak. Takalik majmuasi haqida (“majmua” degan so‘zni biz qiyoslash uchun olyapmiz). Dastavval tashkil etilgan Ovul qishlog‘iga Do‘sat, Boyman, Mamarayim va Aydashovush ismli qoraqalpoq

chorvadorlari asos solishgan bo‘lib, hozir u 2 Takalik deb nomlanadi. Shu qishloqdai 1 Takalik (yangisi) ajrab chiqqan bo‘lib, unga oldin Mirza hoji, keyin Ostonaqul, Xo‘jamurodlar ko‘chib chiqishgan Z Takalik — Qumqishloq haqida oldingi bobda ma’lumog berib o‘tdik. 4Takalik (uni Takali ham deyishadi) hozir Ulug‘nor tumani hududida. Mana shu to‘rtala Takalik yagona majmua bo‘lib, ularda asosan Mirzamahmudbek, Erali, Jonuzoq, Usubalibek, Mavlonbek, Ubaydulla, Ostonaqul, Mirzaxoliq buvalarning avlodlari yashashmoqda. Majmua tarixining uch asrga yaqinlashayotganiga yana bir guvoh bu yerdagi Buzruk ota qabristonidir. Asrimiz boshida Ovulda 4 ta qassobxona bo‘lganligining o‘zi ham qishloqning jadal rivojlanganidan dalolat beradi. Keyinchalik Ta kalik odamlarining bir qismi hozirgi Andijon viloyatining Dorilamon, Urganch, Sariqsuv qishloqlariga ko‘chib ketdilar. Qishloqdan Qo‘chqor Mamatov (Orzu) kabi shoirlar yetishib chiqqan.

Gaston qishlog’i. Qishloqning o‘rii qadimda cho‘kma joy — boshqa qishloqlarga nis batan ancha past, chuqurlik bo‘lgan. Uning shimolisharqiy tomonida kattagina ko‘l bor edi. Ko‘lning janub qismida yastanib yotgan qum bar xanlari va ko‘chma qumlar vaqtivaqtib bilan ko‘l havzasini qirg‘og‘idagi yaylovlarni surib kelardi. Ko‘p yerlar qamishzor, qiziloyoq kabi turli butasimon o‘simliklar qoplagan changalzor bo‘lgan.

Qishloq o‘rniniig janub tomonida Qumariq qishlog‘i, sharq tomo nida Boylar to‘pi, shimol tomonida Ishtirxon va Qoratepa qishloq lari joylashgan bo‘lsa, g‘arb tomonida Qorasoy oqqan. Ushbu soyniig qishloq atrofidan o‘tgay 510 chaqirim qismi boshqa qishloqlar bilan o‘zaro aloqani qiyilashtirgan. Shuning ucho‘n boshqa shahar va qish loqlar bilan savdosotiq va boshqa aloqalar bog‘lash uchun odamlar sol va qayiq yasab o‘tib yurganlar.

Oldyngi boblarda yozilganidek, odamlar Markaziy Farg‘ona hudu diga ixtiyoriy

tarzda — yangi yerlarni o‘zlashtirish uchun, yangi yerlarni sotib olib, ma’muriyat orqali vasiqalar olib yoki bo‘lmasa majburiy tarzda — turli jangJadallardan, tazyiq va quvg‘inlardan qochib, hokimlar tomonidan surgun qilinib, kelib qolganlar.

Aytishlaricha, qishloq o‘rniga dastavval ko‘chib kelgan Qo‘chqor buva qaysi bir beklik yoki xonlikda (aniqlashni imkonи bo‘lmadi) uzoq vaqt mansabdon lavozimda xizmat qilgan. Demak, u bu yerlarni hadya tariqa sida vasiqa bilan olgan bo‘lishi kerak. Chunki u xotini To‘xsa ova, far zndlari bilan katta molmulk va sovg‘asalomlar bilan kelgan deyi shadi. Bu yerga kelib o‘rnashgach, Qo‘chqor buva ko‘p yashamagan ko‘rinadi. Binobarin, qishloqni obodonlashtirish bilan bog‘liq ishlarni ko‘proq To‘xsa ova uyushtirib, bolalariga uyjoy qurdiradi, bog‘rog‘lar tash kil qiladi. Ana shunday qilib, odamzod yashamagan joyda 56 xonardon lik mahalla (qishloq) yuzaga keladi.

Ular qilgan ishlarimiz boshqalarga ham ma’lum bo‘lsin, deb dast avval qishloqlari nomini “Doston” deb qo‘yishgan. Yillar o‘tishi bi lan suvning mo‘lligi, yerlarning unumdar ekanligi, qishloq ahlining mehnatsevarligi evaziga mevali va manzarali daraxtlar ko‘p ekilib, soyasalqin joylarga aylanadi. Atrofdagi qishloqlarning xalqi bu qishloqning go‘zalligiga havas qilib, Dostonbo‘ston qishloqda, deyishib, borabora qishloqning nomi “Bo‘ston”ga aylangan.To‘xsa ovanning farzandlari, nevaralari qo‘lida atrofdan ish qidi rib kelgai xizmatkorlar ishlaydi. Ularning bir qismi shu yerda mu qim yashab qoladilar. Bog‘lar va yaylovlarning daromadidan qishloq ahli tobora boyib boradi.Boylar ko‘paygan sari Makkai mukarramaga hajqilgani borganlar soni ham ortib boradi. Natijada, Siddiq hoji, Is’hoq hoji, Mamadali hoji va Zokir buva kabi yirik yer egalari va boylar paydo bo‘ladi.

Qishloqdagi farovonlikdan darak topgan atrof qishloqlardagi chorikor va hunarmaid kosiblar ham kelib, bu yerda o‘rnashib qolgan lar. Hunarmandlar uylarida do‘konlar qurib, turlituman gazlama lar to‘qib sotganlar. Qishloqdagi gazmolfurushlarning ham dovrug‘i atrofga ketib, bu yerdagi ulgurji gazlama bozorida shoyi, ipak, chit matohlar yuzlab gaz (gaz — 0,71 metrga teng) miqdorida xarid qili nardi. Shushu Bo‘ston qishlog‘ining nbmi astasekin Gaztonga ayla nib, keyinchalik Gaston shakliga kelgan. Gastonning janub qismidan boshlangan katta anhor qishloqni yoqalab o‘tib, Qoratepa va boshqa qishloqlarni suv bilan ta’minlagan. Aholining asosiy ichimlik suvi oqin suv bo‘lgan. Qishloqning marka zida doimo suv bilan to‘ldirilgan hovuz bo‘ldi. Gaston aholisini boshqa manzillar bilan bog‘lovchi sharqdan g‘arbga qarab ketgan bitta egri markaziy ko‘cha bo‘lib, shu yo‘l bo‘yiga uylar qurilgan, ayrim joylarda boshi berk ko‘chalar ham bo‘lgan. Qishloq aholisi o‘z holiga qarab kechalari fonus, fonar va qorachi roqlar, keyinchalik lampa chiroq va shamlardan foydalanishgan. Aholi ping qishloq xo‘jaligidagi mehnat quroli qo‘sh omoch, transporti ot va eshak arava edi. Uzoqyaqindan kelib ketadiganlar Qo‘qon aravadan foy dalanishardi. Don bo‘ladigan ekinlarni yanchishda otulovdan, to‘qmoq dan, donni un qilishda suv tegirmondan, sholini oqlashda oyjuvoz dan, yog‘ chiqarishda moyjuvozdan foydalanganlar. Qizig‘i shundaki, G asgon qishlog‘ining ilgari o‘z qabristoni yo‘q edi. Marhum ajdodlarni Boyqovul qishlog‘idagi Azimboy qabristoniga qo‘yar edilar. Bundan 30 yilcha muqaddam tashkil qilingan qishloq qab ristoniga go‘rboshi etib urush qatnashchisi, jamoa xo‘jaligi faoli Toshmat Boltaboyev qo‘yilgan.

Qum qishloq. Bu qishloq dastavval Davkarqum, so‘ngra Mo‘naqboy to‘pi, keyinchalik Qumqishloq deb atalgan. Qishloqqa asos solgan Davkarboy asli Batkentning Urovudidan bo‘lib, Uchko‘prikning Jalayer (asli Jalo yir)iga kelib o‘rnashib qolgan. Norbo‘ta, Erbo‘ta, Ermag maxsum ismli o‘g‘illari bo‘lib,

Ermat maxsum farzandlari Mo‘naqboy va Isaqboylar bilan Markaziy Farg‘ona hududiga ko‘chib kelishib, Xonobodnpng biqinidagi Yozyovonsoy sohilida joylashgan marg‘ilonlikbir boyga qarashli yerlarni sotib oladi.

O‘sha paytlar bu yerlar qamishzor, to‘qayzorlardan iborat bo‘lib, to‘rtta katta qum barxanlari bo‘lgan. Ular qumlarni o‘zlashtirib, asosan qovun tarvuz, jo‘xori ekishadi, chorvadorlik bilan shug‘ullanishadi. Ermat maxsum o‘rnashgan yerga uning hamyurtlari bo‘lgan qirg‘izlarning yovkesak, teyit, do‘mor, qipchoqlarning nuyg‘it urug‘i vakilla ri kelishib, oldin teng sheriklikka dehqonchilik qilishib, bora bora shu yerda o‘rnashib qoladilar.

Davkarqumliklar Xonobod atrofida ancha nufuzli ortib, qolgan Eshonto‘pi qirg‘izlari bilan oldin bordi-keldi, keyinchalik qarin doshlik aloqalarini o‘rnatadilar. Mo‘naqboy (ba’zi odamlar Mo‘nayboy deb ham atashadi) Yozyovon tarixida sezilarli iz qoldirgan shaxslardan biridir. U qishloqdan o‘tgan Yozyovonsoyga suv bilan yuradigan tegirmon, moyjuvoz qurdirgan. Qishloq oqsoqollarining ta’kidlashlaricha, Mo‘naqboyning 80 ta tuyasi, yuzlab qo‘ylari bo‘lgan. U Yozyovonda birinchilardan bo‘lib paxta ekishni yo‘lga qo‘yganlardan hisoblanadi. Mol - dunyosi ko‘p bo‘lgan boyning himmati baland bo‘lib, qo‘l ostidagi kambag‘al xizmatkorlarga imoratlar qurib bergen.

II.3 Tumandagi suv bilan bog’liq toponimlarni joylashishi

Suv bilan bog’liq nomlar (gidronimlar). Okean, dengiz, daryo, ko'l, muzlik, buloqlar nomlari gidronimlar deyiladi. Gidronimlar ham suvning xususiyatlariga ko‘ra turlicha bo'ladi. Daryo, ko'l, buloq va quduqlar suvining rangi, sho'rligi, toza (tiniq)ligi, chuqurligi va boshqa xususiyatlariga qarab har xil.

Yer osti suvlaridan, sizot suvlardan hosil bo'lgan daryolar Qorasuv, Qoradaryo deb, tog'lardagi qor va muzlardan suv oluvchi daryolar ko'pincha Oqdaryo deb, suvi tiniq, toza bo'lsa Ko'ksuv deb, loyqa suvli daryolar Sarisuv, Xuanxe (Sariq daryo) deb nom olgan. Tiniq va toza suvli ko'llar Oynako'l, Ko'kko'l, loyqa suvli bo'lsa Ayronko'l, sho'r bo'lsa Sho'rko'l, Achchiqko'l, Achchiko'l deb nomlanadi.

Farg'onadagi Tentaksoy, Surxondaryodagi Jinnidaryo bahorgi toshqin vaqtida jo'shqin bo'lib, o'zanini o'zgartirib, qirg'oqlarini buzib oqqanligi uchun shunday nom olgan. Buloq hamda quduqlar nomi ko'pincha suvning xususiyatlari - harorati, tozaligi, tarkibida qanday minerallar, tuzlar mavjudligiga qarab, yer ostidan qanday tarzda chiqishiga qarab qo'yiladi. Masalan: Sho'rbuloq, Qo'tirbuloq (suvi tarkibida oltingugurt mavjud), Obirahmat (shifobaxsh, suvi shirin buloq), Issiqsuv, Obigarm, Arashon, Qaynarbuloq, Jimbuloq. Quduqlar ham huddi shunday xususiyatiga qarab Shirinquduq, Sho'rquduq, Chuqurquduq kabi nomlarga ega. Yog'ingarchilik vaqtlarida suv oqib, ko'p vaqt qurib yotadigan kichik daryolar ko'pincha Quruqsoy deb ataladi.

Gidrologiyaga oid xalq terminlari. Ariq, soy, daryo bilan bog'liq iboralar ko'p ishlatilgan. Shu bilan bir qatorda **rud** (tojikcha - "rud" - ariq, suv, kanal, daryo) ham keng qo'llanilgan. Qo'l - daryo, daryo voidysi, irmoq ma'nosida qo'llanilganligini quyidagi jumladan bilish oson: "...qo'lning ichi kishi mamarridi yiroq xilat yo'l, ko'l yuqori - uq yurib, suvni o'ng qo'lga quyub, yana bir quruq qo'lga kirduk...".

Suvliariq qipchoqdar qishlog'i toponimikasi. Yozyovon tumanining relef shundayki, har qaiday suv tarmog'i — xoh tabiiy, xoh sun'iy bo'lsin, odatda shimolga, faqat ayrim birlari g'arb tomonga qarab oqadi. Lekin kun chiqar tomrnga qarab oqadigan birdan-bir suv manbayi bor, bu Suvliariqdir. G'aroyib "teskari" oqadigan ariqni qachon va kim tomonidan chiqarilganini hech kim bilmaydi. Faqat

odamlar orasida “Hazrati Xizr alayhissalom hassasi bilan chizib ketgan”, degan rivoyat yuradi. Suvliariq qishlog‘i o‘z nomini mana shu ariqdan olgani shubhasiz. Qishloqda aksari turkiylarning qadimiy va salmoqli urug‘i bo‘lgan qipchoqlarga mansub aholi istiqomat qilishini yozyovonliqlarning o‘zlarini ham bilmaydilar. Buni qishloq ahlining o‘zi ham har yerda aytavermaydi. Bilishimizcha, bunga ikkita sabab bor. Birinchisi, XIX asr ning 2-yarmida — Xudoyorxon zamonida yuz bergen qipchoq qirg‘ini bilan bog‘liq qonli voqealardai so‘ng qipchoqlar juda ehtiyyotkor bo‘lib qoldilar. Ikkinchisi esa ularning aksariyati o‘z urug‘larining tarixini yaxshi bilmasliklarida deb o‘ylaymiz.

Soybo‘yi qishlog‘I mahalliy xalq tilida Soylabi deb ham yuritiladi. Bu nomning kelib chiqishini izohlashning hojati ham bo‘lmasa kerak. Qishloq Isfayramsov (Yozyovonsov)ning quyi oqimi qirg‘og‘ida joylashgani uchun ham shunday agalgan, albatta. Ushbu qshploq garixi ni yoritishda risolani yozishdagi ai'anamizdan chekinib, faqag bir ki shinppg — urush va mehnat faxriysi, 95 yoshli otaxon O‘ktamboy Homidovning shohidliklarini asos qilib oldik. Otaxonning bergen ma’lu motlarini qog‘ozga hamkasbim Jahongir Xoliqov tushirgan. Oxirida esa jurnalist do‘stimiz bergen izohni ham shundayligicha keltirdik. Soybo‘yi tarixi haqida 1516 yasharlik paytimda 20yillari da dam Homid hojidan eshitganlarimni haligacha yodimda saqlayman. U Soybo‘yi binoga kslganiga 300 yildan oshdi, O‘ktamjon o‘glim. Birinchi bo‘lib qishlog‘imizga Husapjon degan odam Qashqardan Naman gan orqali ko‘chib kelgan, deb aytgan. U qo‘ylari ko‘p odam bo‘lgan ekan. Qeyin Povqatdan Myrmahammad degan odam oilasi bilan ko‘chib kelgan. Mirmahammad temirchi hunarmand bo‘lgan. Hech kimi yo‘q, faqat ikkita cho‘lig‘i bilan soy bo‘yida yashayotgan Husanjonni o‘ziga kuyov qilgan. Keyinchalik ancha boyib olishgandan keyin Yozyovondagi odamlar ning qizlaridan, savobgarchilik uchun, cho‘liqlariga ham olib bergen. (Yozyodonda o‘pga paytda Qashqar va Marg’ilondon ko‘chib kelgan.20 chog‘li oila yashagan ekan). Soy o‘tmishda katta ariq bo‘lgan, lekin soy

deb atalavergan ekan. Soy nipp suvini bo‘g‘ib, kichikroq ariqlar kavlab, oqizib ds’hqonchilik qilib yurishgan, qo‘y boqishgap. Ayniqsa, hozirgi Chopqiliq qinshog‘ining o‘rni chorva boqishga qulay keng yaylovzor edi. Soybo‘yining yuqori va quyi mahallalariga yer och gapi uchta kichik ariq qazilgan.

Toshovuz. qishloq o‘rni dastavval Yozyovon qishlog‘ilik xalqning yangi o‘zlash tirilgan yerlari sifatida XIX asrning 30 yillari oxirida tarkib topa boshladi. O‘sha paytda bu joylar dehqonlar uchun erta bahordan kech kuzgacha yangi yer ochib dehqonchilik qilish, chorva hayvonlari bo qish uchun xizmat qilgan. Dehqonlar asosan jo‘xori, qovun -tarvuz ham da kunjut ekkanlar. Yer o‘zlashtirgan har bir dehqon ham suv taqchil bo‘lgan bu yerlarda ekin ekip, hosil yig‘ishtirishi qiyin bo‘lgan. Shu ning uchun kambag‘al dehqonlar, noiloj o‘z yerlarini boylargacha sotib, ularning qo‘lida chorakor bo‘lib ishlaganlar.O‘sha yillari. ushbu hududda ekilgan baqateraklardan biri keyin chalik shu qadar katta bo‘lib ketganki, Qodir Valiyev rais bo‘lgan yil lari shu qishloqlik Islom tog‘a tomonidan 1952 yilda kesilganida bo‘yi 47 metr, tanasining eng yo‘g‘on yerini aylanasi 7 metr chiqqan ekan. Kek salarning shohidlik berishlaricha, baqaterak kun botarda ZTakalik, shimolda Sariq Suv (Sariq Jo‘ga)dan ko‘rinib turarkan.

O‘rni kelganida “**Tolquduq azizlar**” haqida ham ikki og‘iz ma’lumot berib o‘tsak. O‘tmishda Marg‘ilondan Mingbuloq tomonga qarab cho‘l ora lab karvon yo‘li o‘tgan bo‘lib, bu yo‘lning belgilari asrimiz boshla rida ham saqlangan edi. Yo‘l yoqalab karvonlarga asrlar davomida xiz mat qilgan bir necha quduqlar qazilgan. Karvon yo‘li hozirgi O‘roq Bolg‘ani kesib o‘tib, Tolquduq azizlar orqali keyingi qo‘nim manzili Galaquduq (ZTakalik, Eshon bobo to‘pi ham deyiladi)da to‘xtab, o‘tib qaytib yurishgan.

Tolquduqdagi quduq aslida buloq bo‘lib, unga Xizr alayhissalom ning hassasi tekkan, deyishadi, Buloq suvi 1958 yilda o‘zo‘zidan quri gan va 1988 yilda ekskovatorlar zovur kavlashayotganda qaytadan ochilib ketgan. Bu yer azizlar poyi

tekkan joy sifatida ziyyarat qilinadi. Ziyyaratgoh shayxlari kechalari qora ot mingan ruhni ko‘rganliklari ni ta’kidlashadi. Lekin na yozma, na og‘zaki manbalarda bu yerda o‘tgan bironbir aziz avliyo yoki tarixiy shaxs haqida ma’lumotlar uchramaydi. Ziyyaratgoh tol va quduq nomi bilan bog‘liq bo‘lgani uchun eslatma sifatida aytib o‘tishimiz kerakki, qadimda — Islomga qadar odamlar turli dinlarga, hatto ularning nazdida ilohiy ko‘ringan o‘simliklar va jonivorlarga ham e’tiqod qo‘yganlar.

XULOSALAR

Farg'ona viloyati Yozyovon tumani topominlarini umumiy jihatdan tadqiq etish natijasida quyidagi umumiy xulosalarga keldik:

1. Toponimlarni umumiy jihatdan tahlil qilish birinchi navbatda o'tmish ajdodlarimiz - turkiy va boshqa xalq, elat, qabila-urug'larning hozirgi Farg'ona viloyati Yozyovon tumani hududining qayerlarida yashaganliklari, qaysi hududlar bo'yicha ko'chib yurishgani va hozirda ularning surriyodlari qaysi joylarda istiqomat qilib turganligini aniqlash imkoniyatini beradi.

2. Toponimlarni umumiy jihatdan birinchidan, urug' va qabilalarning yashash o'rnnini ko'rsatsa, ikkinchidan, ularning ko'chish va tarqalish joylarini aniqlashda muhim rol o'ynaydi.

3. Toponimlarni ko'p asrlar davomida tabiiy holda yuzaga kelgan nomlar bo'lib, ularning ijodkori, yaratuvchisi oddiy xalq hisoblanadi. Bu nomlar, bir tomonidan, ma'lum ob'yeqtning atoqli oti, juda qadimiy so'z bo'lsa, ikkinchi tomonidan, xalqning tarixini aniqlashtirishga yordam beradi.

4. O'rganilayotgan hudud Buyuk Ipak yo'lidagi eng muhim bekatlardan biri bo'lganligi bois, turkiy xalq, elatlar bilan bog'liq Toponimlarni ko'p va serqirra. Shu bois Toponimlarniga xos yashovchanlik va barqarorlik ularni o'zbek tilining qadimgi boyliklaridan biri sifatida talqin qilishga imkon beradi.

5. Davrlar mobaynida Toponimlarnida quyidagi o'zgarishlar kuzatiladi:

- islom dinining kirib kelishi tufayli arablar bilan bog'liq Toponimlarni yuzaga keldi, rivojlandi;
- chor Rossiyasining istilosini va sho'rolar siyosati tufayli xalqimiz tarixi, turmush tarzining turli bosqichlarida yuzaga kelgan etnonimlar, antroponimlar va diniy e'tiqod, tushuncha, tasavvurlar bilan bogliq toponimlarga eskilik sarqiti sifatida qaralib, ular boshqa nomlarga o'zgartirildi;

- Respublikamizda o‘ziga hos toponimik siyosatning yuzaga kelishi Farg’ona viloyati hududidagi ko‘plab Toponimlarni qayta tiklash uchun asos bo‘ldi, tadqiqot natijasida to‘plangan va hozirda unutila boshlangan ayrim Toponimlarni tiklash uchun imkoniyat yaratildi.

6. Toponimlarni o‘rganish davomida boshqa viloyatlar hududida uchramaydigan umumiylar hodisa qayd qilindi: ma’lumki, qipchoq uruglariga tegishli ko‘plab Toponimlarning barchasini aniqlash va qayd etish bir oz qiyinchilik tug‘diradi, chunki qipchoq urug‘i o‘zbek, qirg‘iz, qozoq, qoraqalpoq kabi turkiy tilli urug‘-qabila birikmalari tarkibida ham uchraydi. Ushbu holat viloyatdagi o‘zbek va qirg‘iz xalqlari tarkibida alohida, bir-birini takrorlamaydigan tarzda uchraydi.

7. Toponimlarni to‘plab tadqiq etish o‘zbek tilidagi atoqli otlar tizimining shakllanish bosqichlari xususida qimmatli ma’lumotlar beribgina qolmay, madaniyat va ma’naviyatimizning turli yo‘nalishlari bo‘yicha keng qamrovli izlanishlar olib borishda muhim ahamiyat kasb etadi.

8. Toponimlarni turli urug‘ va qabilalar yoki ularning vakillari jamoa bo‘lib yashagan joydagina vujudga keladi.

9. Farg’ona viloyati Yozyovon tumani toponimlarni ichida etnooykonimlar asosiy o‘rinni egallaydi. Toponimik materiallardan ma’lum bo‘lishicha, muayyan hududning toponimiysi boshqa toponimlardan leksik, fonetik jihatdan farq qiladi.

Adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisiga Murojotnomasini o‘rganish va keng jamoatchilik o‘rtasida targ‘ib etishga bag‘ishlangan ilmiy –ommabop qo‘llanma [Matn] nashr uchun ma’sul R.S.Qosimov T.:”Ma’naviyat”, 2018.-320 bet.
2. Ahmadaliyev Yu. Andi-tutingan demak// Fan va turmush, 1997 y.№1.
3. Ahmadaliyev Yu., Komilova N. Manzillar. Nomlar. Ma’nolar.- Farg‘ona, 2005.
4. Ahmadaliyev Yu. va boshqalar. Farg‘ona vodiysi: shahar, qishloq va mahalla nomlari. T.: 2017.
5. Ahmedov B. O‘zbek ulusi. T.: Abdullo Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti. 1992.
6. Ahmedov B. Istoriko-geograficheskaya literatura Sredney Azii XVI-XVIII vv. (pismennyye pamyatniki) T.:Fan, 1985.
7. Барашков В.Ф. Знакомые с детства названия. - М.: Просвещение, 1982.
8. Bobur Z.M. Boburnoma. T.: Yulduzcha, 1989.
9. Боднарский М.С. Географик номлар рўйхати.- Т., Олий ва ўрта мактаб, 1961.
10. Гумилев Л. Этногенез и биосфера земли. –Л.: Гидрометеоиздат, 1990.
11. Dadaboyev Ya. Xo‘qandi latif mahallalari va ko‘chalarining nomlanish tarixi. “Farg‘ona” nashriyoti, 2007.
12. Doniyorov X. O‘zbek xalqining shajara va shevalari. T.: “Fan” 1968
13. Do‘simov Z., Egamov X. Joy nomlarining qisqacha izohli lug‘ati.- T.: O‘qituvchi, 1977.

14. Ismingizning ma'nosi nima? Mas'ul muharrir: Sh.Shoabdurahmonov.T.: “Fan” 1968.
15. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов,-М.: Мысль, 1984.
16. Мурзаев Э.М. География в названиях.- М.: Наука, 1979.
17. Набиев Р.Н. Из истории Какандского ханства., Т.: “Фан”1973.
18. Никонов В.А. Введение в топонимику. - М.:Наука, 1965.
19. Никонов В.А. Краткий топономический словарь.- М.: Мысль, 1966.